

HISTORISK TIDSKRIFT

för Finland

HTF ÅRGÅNG 100

Kejsarinnans sten. Från lojalism via revolutionsyra
och nationalism till rehabilitering

2015:1

Historisk Tidskrift för Finland

utgiven av Historiska föreningen r.f., Helsingfors

REDAKTIONEN

Ansvarig redaktör: Docent Lars-Folke Landgrén

Redaktionssekreterare: Fil.mag. Jens Grandell • Fil.dr Jennica Thylin-Klaus

Ekonom: Fil.mag. Michaela Bränn

REDAKTIONSRÅD

John Strömberg (ordförande) • Anders Ahlbäck • Annette Forsén
Johanna Ilmakunnas • Henrik Knif • Lars-Folke Landgrén
Jani Marjanen • Henrik Meinander • Eljas Orrman • Henrika Tandefelt
Nils Erik Villstrand • Holger Weiss • Charlotta Wolff

HISTORISKA

FÖRENINGEN

Grundad 1914

Utger sedan 1916
*Historisk Tidskrift för
Finland*

www.historisktidskrift.fi

TILL VÅRA LÄSARE

Meddelanden om prenumerationer och adressförändringar skall riktas till vår adress:

HTF / Michaela Bränn
Historisk Tidskrift för Finland
c/o Vetenskapernas hus
Kyrkogatan 6
00170 Helsingfors

Telefon 040-563 1492

E-post: michaela.brann@kolumbus.fi

Redaktionens kontaktuppgifter:
lars-folke.landgren@helsinki.fi
jens.grandell@sls.fi
jennica.thylin-klaus@sls.fi

Telefon +358 9 191 22997 (Lars-Folke Landgrén)

Historisk Tidskrift för Finland
trycks med bidrag av
Vetenskapliga samfundens delegation och
Svenska litteratursällskapet i Finland

Historisk Tidskrift för Finland

Med detta nummer inleder *Historisk Tidskrift för Finland* eller *HTF*, som tidskriften gemenligen kallas, sin 100:e årgång. Tidskriften började sålunda utkomma år 1916. Hundra år är en aktningsvärd ålder, även om många tidskriftskolleger på både svensk- och finskspråkigt håll är ännu äldre. Men i republiken Finlands perspektiv är *HTF* förvisso en veteran, grundad redan på storfurstendömet. Under hela sin livstid har tidskriften utgivits i nära anslutning till den år 1914 grundade Historiska föreningen, som till år 1929 gick under namnet Svenska Studenters Historiska Förening. *HTF* grundades just av denna krets av historiker, men ända till slutet av sextioalet skedde utgivningen av tidskriften som ett fristående företag. Från och med 1968 trädde föreningen in som officiell utgivare av *Historisk Tidskrift för Finland*.

HTF grundades för att ge det svenskspråkiga historikersamfundet ett eget språkrör som ett alternativ till den fennomanska historietolkningen, som hade en egen tidskrift i form av *Historiallinen Aikakauskirja*, grundad 1903. *HTF*, som alltsedan starten utkommer med fyra nummer om året, fungerar således som ett samlande organ för alla svenskspråkiga historiker i Finland och är den enda svenskspråkiga historiska tidskriften i vårt land. Majoriteten av tidskriftens prenumeranter är likaså medlemmar i Historiska föreningen.

Grundprinciperna i *Historisk Tidskrifts* och Historiska föreningens verksamhet har konsekvent bibehållits genom åren. Tidskriften betonar Finlands historia i ett nordiskt perspektiv och dess reglemente har t.ex. genomgått förhållandevis små förändringar. *HTF* har en ansvarig redaktör som svarar för det dagliga redaktionsarbetet och tidskriftens innehåll. Till sin hjälp har denne en eller flera redaktionssekreterare och ett redaktionsråd, som stakar ut riktlinjerna för tidskriftens verksamhet. Redaktionsrådets medlemmar utses av föreningens höstmöte.

Tidskriftens linje kan sålunda definieras som traditionsbunden och bevarande. *HTF* har under sina 100 årgångar haft endast fem ansva-

riga redaktörer, P. O. von Törne (9 årgångar), Eric Anthoni (45), Jarl Gallén (12), Max Engman (19) och jag själv, som nu är inne på min 15:e årgång. Som en jämförelse kan det konstateras att Historiska föreningen, som ifjol fyllde 100 år, har haft 16 ordförande och att kollegan *Historiallinen Aikakauskirja* haft sex redaktörer bara under de senaste tjugofem åren.

Trots att *HTF* sålunda kanske kunde kallas konservativ, så har tidningen genom alla år varit öppen för förnyelse. Utseendemässigt har layouten och pärmen flera gånger förnyats och uppdaterats, senast årgångarna 2012 och 2001. Med ingången av årgången 2006 övergick tidskriften också till ett referee-system, vilket innebar att systemet med anonyma lektörer formaliserades. Alla uppsatsmanuskript, som redaktionen anser hålla måttet, granskas sålunda av två anonyma lektörer, vilka bedömer textens kvalitet och lämplighet för publicering i just *HTF*. Övergången till referee-system har inneburit att publiceringsprocessen tar mera tid, men å andra sidan har bidragens kvalitet stigit. Tidskriften har också på senaste år varit en kanal för finskspråkiga historiker, vilka önskat publicera på svenska och presentera sig för en svenskspråkig och nordisk publik. Översättningen till svenska har länge finansierats med statligt bidrag, i form av medel från FILI (Delegationen för den svenska litteraturens främjande). *HTF* har i dag också egen webbplats med bl.a. innehållsregister, ett nyhetsarkiv och råd och instruktioner till skribenterna.

HTF:s viktigaste avdelning utgörs givetvis av uppsatserna, vilka vanligen uppgår till 2–3 per nummer. Speciella temanummer utkommer i medeltal en gång per år, och då är uppsatsernas antal större, 4–6 uppsatser per temanummer. Även avdelningen ”Översikter och meddelanden” återkommer städse i tidskriftens nummer. En annan viktig avdelning är granskningarna, d.v.s. recensioner av aktuell historisk litteratur. Ytterligare förekommer regelbundet avdelningarna ”Från fältet”, som redogör för aktuella konferenser, seminarier etc., ”Forskarprofilen” där prominenta historiker presenteras samt ”Diskussionsinlägg”, där historiker kan delta i den aktuella forskningsdebatten. Sålunda upptog t.ex. 2014 års årgång 9 uppsatser, 19 granskningar, tre översikter och tre bidrag under rubriken ”Från fältet”, ett diskussionsinlägg samt ett förord. De 32 egentliga forskningsbidragen var författade av sammanlagt 29 personer, 15 manliga och 14 kvinnliga bidragsgivare. Under *HTF*:s första halvsekel var uppsatser i medeltids- och

1700-talshistoria legio, men numera är innehållet mera blandat i fråga om både kronologi och teman.

Under en följd av år trycktes *Historisk Tidskrift för Finland* på Ekenäs Tryckeri, men efter tryckeriets konkurs 2011 överfördes tryckningen till Waasa Graphics Oy i Vasa. I samband med detta tryckeriskifte genomfördes också en layoutförnyelse pärm-layouten inbegripen. Efter en offertgivning har tryckningen överförs till anrika Frams Tryckeri i samma stad. Tidskriftens ekonomi är i betydande grad beroende av statens (Vetenskapliga Samfundens Delegation) och Svenska litteratursällskapets i Finland understöd. Utan dessa stöd skulle den ekonomiska ekvationen inte gå ihop. Tidskriften har inga egentliga redaktionsutrymmen, utan endast en postlådeadress i Vetenskapernas hus.

De framtida utmaningar, bl.a. Open access och digital utgivning överhuvudtaget ter sig svåra, speciellt med tanke på tidningens ekonomi. Men personligen tror jag inte att de ska vara omöjliga. Historiska föreningen erhöll av Svenska litteratursällskapet på Runebergsdagen 2015 ett penningpris för sina insatser, främst utgivningen av *Historisk Tidskrift för Finland*. Med dess hjälp kan den nödvändiga förnyelsen av tidskriften finansieras.

Historisk Tidskrift för Finland är i den klassificering av vetenskapliga publikationer som initierats av undervisnings- och kulturministeriet, det s.k. publikationsforum (julkaisufoorumi, JUFO), placerad i klass 2, som omfattar internationella vetenskapliga tidskrifter och serier samt inhemska tidskrifter vilka är ledande inom sin disciplin. Denna klassificering är ett nog så gott bevis för att tidskriften kvalitativt håller hög standard och sålunda borde te sig lockande för historiker som vill publicera sig på svenska. Även universitetens finansiering omfattas av denna modell, sålunda att universitetet erhåller mera pengar för de bidrag som forskarna publicerar i kategorierna 2 och 3 än för bidrag i kategori 1 eller i icke-klassificerade publikationer.

Lars-Folke Landgrén

SOFIA AITTOOMAA

Kejsarinnans sten

Från lojalism via revolutionsyra och nationalism till rehabilitering

På Salutorget i Helsingfors står en obelisk av granit, krönt av en förgylld dubbelörn (Bild 1). Här landsteg Nikolaj I och hans gemål Alexandra när de anlände till Helsingfors 1833, och här restes monumentet 1835 efter ritningar av arkitekten Carl Ludvig Engel. Det är tillägnat kejsarinnan Alexandra Feodorovna (född Charlotte av Preussen), och går i dag under benämningen Kejsarinnans sten. Monumentet vandaliserades av ryska matrosar 1917 och återställdes i ursprunglig skepnad först 1971.

Olika guideböcker, stadsbeskrivningar och historiska översiktsverk upprepar i stort sett informationen ovan, och att få fram mer information om monumentet är inte lätt. Denna informationstorka kan te sig anmärkningsvärd: det rör sig trots allt om det första offentliga monumentet i Finland, ett monument som dessutom står på en mycket synlig plats i landets huvudstad. Kejsarinnans sten har numera en någorlunda självskrivna plats i historiska översiktsverk, till stor del tack vare Matti Klinge.¹ Flera generationer av konsthistoriker har däremot lämnat monumentet åt sitt öde och det upptas inte i de nationella konsthistoriska översiktsverken.² Ett undantag är Valdemar Melankos artikel om mo-

-
1. Se Matti Klinge, *Huvudstaden. Helsingfors och Finska staten 1808–1863* (Helsingfors 2012), s. 171–175.
 2. Se Eliel Aspelin[-Haapkylä], *Suomalaisen taiteen historia pääpiirteissään* (Helsinki 1891); Bengt von Bonsdorff et al., *Konsten i Finland. Från medeltid till nutid* (Esbo 1998 [1978]); Onni Okkonen, *Suomen taiteen historia. I–II* (Porvoo 1945); Salme Sarajas-Korte et al., *Ars. Suomen taide. 1–6* (Espoo 1987–1990); Ludvig Wennervirta, *Finlands konst. Från förhistorisk tid till våra dagar* (Helsingfors 1926); Johannes Öhqvist, *Suomen taiteen historia* (Helsinki 1912).

Bild 1. Vy över Salutorget i Helsingfors, fotograferad på 1970-talet. Foto: Teuvo Kanerva, Museiverket, Helsingfors.

numentets tillkomsthistoria (men dess senare öden behandlas inte).³ Artikeln baserar sig i stort sett på en promemoria från 1912 och inte på samtidskällor.⁴ Senare forskare hänvisar ofta till artikeln och därför har vissa sakfel förts vidare. Föreliggande artikel är ett försök till en så heltäckande rekonstruktion som möjligt av monumentets hela livscykel, något som hittills saknats.

3. Valdemar Melanko, 'Keisarinnan kivi', *Helsingfors-Samfundet årsbok* (1970–1971), s. 26–34; Valdemar Melanko, *Kaupunkimiljöön muuttuminen Helsingin Kauppatorin alueella* (1970), avhandling pro gradu, Konsthistoriska institutionen vid Helsingfors universitet.
4. Promemoria rörande tillkomsten af den s.k. Obelisken på Salutorget vid Södra Hamnen i Helsingfors, Drätselkammarens protokoll 17.5.1912 § 22, Ca 80, Helsingfors stadsarkiv (HSA), Helsingfors.

I det följande granskas monumentets symboliska funktion i relation till växlingarna i den politiska situationen. Undersökningsperioden sträcker sig från monumentets tillkomst till i dag. Utgångspunkten är att monumentets symboliska funktion endast kan förstås och förklaras som en ständigt pågående process. Syftet är att visa hur monumentets symboliska funktion förändrats i takt med skiftande politiska konjunkturen. Genom en detaljgranskning av handlingarna i ärendet rekonstrueras monumentets historia och olika milstolpar identifieras. Vidare klarlägger jag hur monumentets funktion förändrats vid de olika milstolparna. Jag granskar källmaterialet såväl historiografiskt som källkritiskt och ikonografiskt. För att de olika milstolparna fortlöpande ska kunna relateras till växlingarna i den politiska situationen har framställningen disponerats kronologiskt.

En viktig informationskälla är den finländska tidningspressen. Monumentets tillkomstprocess, invigning och senare skeden har dokumenterats i pressen. Här har följande samlingar utnyttjats 1) databasen Historiska tidningsbiblioteket, 2) Nationalbibliotekets mikrofilmer, 3) Nationalgalleriets arkivsamling (tidigare Centralarkivet för bildkonst), 4) Brages pressarkiv, och 5) Helsingfors stadsmuseums klipparkiv i stadsarkivet. Primärmaterialet består också av ett brett arkivmaterial. De fyra viktigaste samlingarna är a) Generalguvernörskansliets arkiv i Riksarkivet, b) Ekonomiedepartementets arkiv i Riksarkivet, c) Helsingfors stadsarkiv, och d) Museiverket.

Vem var initiativtagaren till monumentet och vad var det avsedda budskapet? Varför vandaliserades monumentet? Varför restaurerades det först 1971? Hur har dess betydelse förändrats under olika tider? För att kunna besvara frågorna är det nödvändigt att rekonstruera monumentets historia. För den fortsatta framställningen finns det skäl att klargöra bakgrunden till monumentprojektet – något som i sin tur fordrar en kort redogörelse för kejsarbesöket 1833.

Kejsaren och kejsarinnan i Helsingfors 1833

Nikolaj I besökte Finland tre gånger: 1830, 1833 och 1854. Besöket 1833 var det enda där han åtföljdes av kejsarinnan.⁵ Enligt Matti Klinge var orsaken att han ”ville visa henne denna framstegsvänliga och lojala del

5. Klinge, *Huvudstaden. Helsingfors och Finska staten 1808–1863*, s. 153–155, 167–170, 395–397.

av sitt stora kejsardöme, som alltså var en motpol till Polen, samt dess lilla huvudstad som började se färdig och ståtlig ut”.⁶ Möjligen bidrog de politiska oroligheterna i samband med julirevolutionen 1830 och polska upproret 1830–1831 till besöken på 1830-talet.⁷ För sina insatser i upproret erhöll Finska Gardet en hedersfana med texten ”för återställandet av ordningen i Polen”.⁸

Kejsarbesöken i storfurstendömet Finland firades i allmänhet med pompa och ståt. Besöket i Helsingfors sommaren 1833 var inget undantag. De finländska dagstidningarna rapporterade om besöket i detalj.⁹ Kejsarparet anlände med ångfartyget *Ischora* den 10 juni och hyllades vid ankomsten med salut av kanonerna på Sveaborg.¹⁰ Fartyget lade till vid kajen vid Salutorget, nära den plats där monumentet står i dag. *Helsingfors Morgonblad* rapporterade om händelsen:

Deras Kejsarliga Majestäter, Kejsaren och Kejsarinnan af Ryssland, anlände i hög-önskelig välmåga hit till staden, i dag kl. 7 på förmiddagen. Deras Majestäter hade täckts välja Ångfartyget *Ischora*, åtföljd af andra fartyg, för öfverfarten från Reval. En oräknelig folkskara helsade Deras Majestäter med lifliga glädjerop från stranden och afbidade Deras landstigning. Stor parad är anbefalld kl. 12. För aftonen är en Bal föranstaltad af Stadens Borgerskap, hvilken det förljudes att Deras Kejsarliga Majestäter Nädigst lofvat besöka.¹¹

Med samma fartyg anlände även generalguvernören Alexander Menschikoff. Statssekreteraren Robert Henrik Rehbinder var i Helsingfors sedan tidigare.¹² Zacharias Topelius beskriver hur kejsarparet visade sig för folket:

Kl. 9 framträdde Kejsaren och snart även kejsarinnan på akterdäcket. Hans utseende var glatt; han presenterade sin gemål på det älskvärdaste sätt en härskare kan presentera en kejsarinna för folket: han tog henne i allas åsyn om livet och kysste henne. Folkmassorna uppfattade denna hjärtliga presentation, hurraropen fördubblades och belönades med ett kejsarligt smålöje [leende].¹³

-
6. Klinge, *Huvudstaden. Helsingfors och Finska staten 1808–1863*, s. 168.
 7. Gabriel Rein, 'Helsingfors som landets och länets huvudstad', *Helsingfors stads historia*, 3. delen, I bandet (Helsingfors 1950), s. 172.
 8. Klinge, *Huvudstaden. Helsingfors och Finska staten 1808–1863*, s. 167.
 9. *Finlands Allmänna Tidning* 10.6.1833, 12.6.1833; *Helsingfors Morgonblad* 10.6.1833, 14.6.1833; *Helsingfors Tidningar* 12.6.1833, 15.6.1833.
 10. *Finlands Allmänna Tidning* 12.6.1833.
 11. *Helsingfors Morgonblad* 10.6.1833.
 12. *Helsingfors Morgonblad* 10.6.1833.
 13. Zacharias Topelius, 'Kejsarliga besök', *Anteckningar från det Helsingfors, som gått. [Av] Zachris Topelius. Utgivna av Torsten Steinby* (Helsingfors 1969), s. 71–72.

Redan ombord på fartyget emottog kejsaren en rad högre ämbetsmän, däribland Rehbinder och tjänsteförrättande generalguvernören Alexander Amatus Thesleff. Därefter steg kejsaren i land och begav sig till Universitetshuset, som fullbordats efter hans senaste besök i Helsingfors 1830. I konsistoriets sessionssal mottog kejsaren professorer och övrig lärarpersonal, och besåg sedan de övriga rummen i universitetet.¹⁴

Från universitetet fortsatte kejsaren, åtföljd av Rehbinder och Thesleff, till det ryska militärhospitalet och universitetssjukhuset, båda belägna vid Unionsgatan. Därefter besöktes den ännu ofullbordade kaserne för de i staden förlagda ryska trupperna (Åbo kasern i Kampen).¹⁵

Kejsarinnan landsteg vid middagstid och begav sig till sitt logi i generalguvernörens hus (Bockska huset), varefter kejsaren tillät den anbefallda paraden börja. De i staden befintliga trupperna, nämligen Livgardets finska skarpskyttebataljon, en bataljon av Petroffska regementet samt Första finska sjöekipaget, stod för ändamålet uppställda på Senatstorget. Iklädd Finska skarpskyttebataljonens uniform kommanderade kejsaren ”alla rörelser och evolutioner”.¹⁶ Kejsarinnan betraktade paraden från balkongen överblickande Senatstorget.¹⁷ Det berättas att kejsaren var missnöjd med gardets marsch,¹⁸ något som tidningarna dock inte noterade.

Efter avslutad parad gjorde kejsarparet ett gemensamt besök i universitetet där det på ryska samtalade med några studerande och begav sig sedan till den under byggnad varande ”Lutherska Kyrkan” (Nikolajkyrkan) och förrättade sedan sin andakt i ”Grekiska kyrkan” (Heliga Treenighetskyrkan).¹⁹ Därefter begav de sig på en åktur ”genom stadens förnämsta gator och togo de större byggnaderna och belägenheten i närmare ögnasigte”.²⁰

På eftermiddagen presenterades senatens vice ordförande och ledamöter samt prokuratorn, alla föredragande och kamrerare i senaten, chefer för övriga ämbetsverk, m.fl. andra ämbets- och tjänstemän,

14. *Finlands Allmänna Tidning* 12.6.1833.

15. *Finlands Allmänna Tidning* 12.6.1833.

16. *Finlands Allmänna Tidning* 12.6.1833; *Helsingfors Morgonblad* 14.6.1833.

17. *Helsingfors Tidningar* 12.6.1833.

18. Klinge, *Huvudstaden. Helsingfors och Finska staten 1808–1863*, s. 168; Topelius, ’Kejsarliga besök’, s. 72.

19. *Helsingfors Morgonblad* 14.6.1833.

20. *Finlands Allmänna Tidning* 12.6.1833.

stadens magistrat och borgerskap, för kejsarparet i Senatshuset. Här åt de även middag tillsammans med bl.a. Rehbinder, Thesleff, generalitetet, senatens viceordförande och prokurator. På kvällen ordnade borgerskapet en bal i generalguvernörens hus, vilken kejsarparet hedrade med sitt besök.²¹

Följande morgon infann sig samma trupper som föregående dag åter på Senatstorget. Kejsaren inspekterade trupperna och denna gång kunde *Finlands Allmänna Tidning* meddela att kejsaren var nöjd med truppernas framförande.²²

Vid sin avfärd donerade kejsaren till stadens fattiga en summa på 5 000 rubel och kejsarinnan 3 000 rubel.²³ Avresan skedde med samma fartyg som kejsarparet anlänt med, och när fartyget nådde Gustavsvärd saluterade kanonerna på Sveaborg. Därmed var det korta kejsarbesöket, som varat i drygt ett dygn, avslutat.²⁴

Initiativ och arbete

Monumentprojektet tog fart kort efter kejsarbesöket. ”I enlighet med en önskan, yttrad af flere upplyste och redlige Medborgare i detta Land, beslöts genast: att i Helsingfors Stad, nära stället, hwarest Hennes Kejsarliga Majestät första gången beträdde Finsk jord, uppresa en Obelisc af granit [...]”, konstaterades det i *Finlands Allmänna Tidning* den 3 oktober 1833 – knappt fyra månader efter besöket.²⁵ Vilka dessa ”upplyste och redlige” medborgare var framgår inte. Vem eller vilka som var de egentliga initiativtagarna har inte med säkerhet kunnat klarläggas.

Dylika projekt krävde givetvis kejsarens godkännande och i detta ärende skrev tf. generalguvernören Alexander Amatus Thesleff till stadssekreteraren Robert Henrik Rehbinder för att genom honom anhålla om kejsarens godkännande.²⁶ Rehbinder svarade att Nikolaj I gett sitt bifall till projektet och godkänt både ritning och inskription.²⁷

21. *Finlands Allmänna Tidning* 12.6.1833.

22. *Finlands Allmänna Tidning* 12.6.1833.

23. *Finlands Allmänna Tidning* 12.6.1833; *Sanan Saattaja Wiipurista* 22.6.1833.

24. *Finlands Allmänna Tidning* 12.6.1833.

25. *Finlands Allmänna Tidning* 3.10.1833.

26. A. A. Thesleff till R. H. Rehbinder 30.7/11.8.1833, Kkk 234/1833 (Fa 503), Generalguvernörskansliets arkiv, Riksarkivet (RA), Helsingfors.

27. R. H. Rehbinder till A. A. Thesleff 28.8/9.9.1833, Kkk 234/1833 (Fa 503), Generalguvernörskansliets arkiv, RA, Helsingfors.

Ritningen till monumentet (Bild 2) uppgjordes av arkitekten C. L. Engel, chef över intendentskontoret.²⁸ Konstnären Magnus von Wright fick i uppdrag att göra ritningar till dubbelörnen.²⁹ Åtminstone två av Engels ritningar har bevarats; den ena finns i Museiverkets och den andra i Riksarkivets samlingar.³⁰ von Wrights ritningar har antagligen gått förlorade.

För att samla in medel till projektet öppnades en subskription (insamling). En fullständig förteckning över subskriptionerna finns inte bevarad, men i generalguvernörskansliets arkiv finns en lista som antagligen innehåller de tidiga bidragen i Helsingforsregionen. Listan innefattar 24 namn och bidragen uppgick till sammanlagt 4 525 rubel. Överst på listan finns Thesleff, som bidrog med 1 000 rubel; övriga subskribenter lämnade betydligt mindre bidrag, allt mellan 25 och 300 rubel. Bland bidragsgivarna finns personer som Gustaf Magnus Armfelt, Anders Henrik Falck, Abraham Arvid Finkenberg, Gustaf Hjärne, Lars Rutger Jägerhorn, Carl Klick, Otto Wilhelm Klinckowström, Gustaf Wilhelm Ladau, Axel Gustaf Mellin, Carl Fredrik Richter, Lars Sackléen, Carl Schauman, Pehr Törnqvist, Johan Walheim, Carl Johan Walleen m.fl. En granskning av bidragsgivarna visar att projektet finansierades av ståndspersoner, varav många hade anknytning till Kejsarliga senaten.³¹ Ytterligare en betydande bidragsgivare var Rehbinders, som bidrog med 300 rubel.³² Till en början koncentrerades subskriptionen till Helsingfors, men den utvidgades senare till att innefatta så gott som hela storfurstendömet. Brevledes uppmanade Thesleff landshövdingarna i Kuopio, S:t Michel, Tavastehus, Uleåborg, Vasa, Viborg och Åbo att öppna subskriptioner i sina respektive län.³³ Även hovrätterna i Vasa och Åbo uppmanades att påbörja

-
28. Aleksandran obeliski, Helsingin kartat, Kaupunkikartat, RA, Helsingfors; Mikael Sundman ed., *C. L. Engel. Kirjeet – Brev – Briefe 1813–1840*, Entisaikain Helsinki XII (Helsinki 1989), s. 288.
29. Magnus von Wright, *Dagbok 1824–1834*, Skrifter utgivna av Svenska litteratursällskapet i Finland (Helsingfors 1996), s. 368.
30. Aleksandran obeliski, Helsingin kartat, Kaupunkikartat, RA, Helsingfors; Projektritning, sign. 91410165, MV, Helsingfors.
31. Subskriptionslista; Kvitto för A. A. Thesleffs bidrag 23.12.1833, Kkk 234/1833 (Fa 503), Generalguvernörskansliets arkiv, RA, Helsingfors.
32. Kvitto för R. H. Rehbinders bidrag 23.12.1833, Kkk 234/1833 (Fa 503), Generalguvernörskansliets arkiv, RA, Helsingfors.
33. A. A. Thesleff till landshövdingarna 29.7/10.8.1833, Kkk 234/1833, (Fa 503), Generalguvernörskansliets arkiv, RA, Helsingfors.

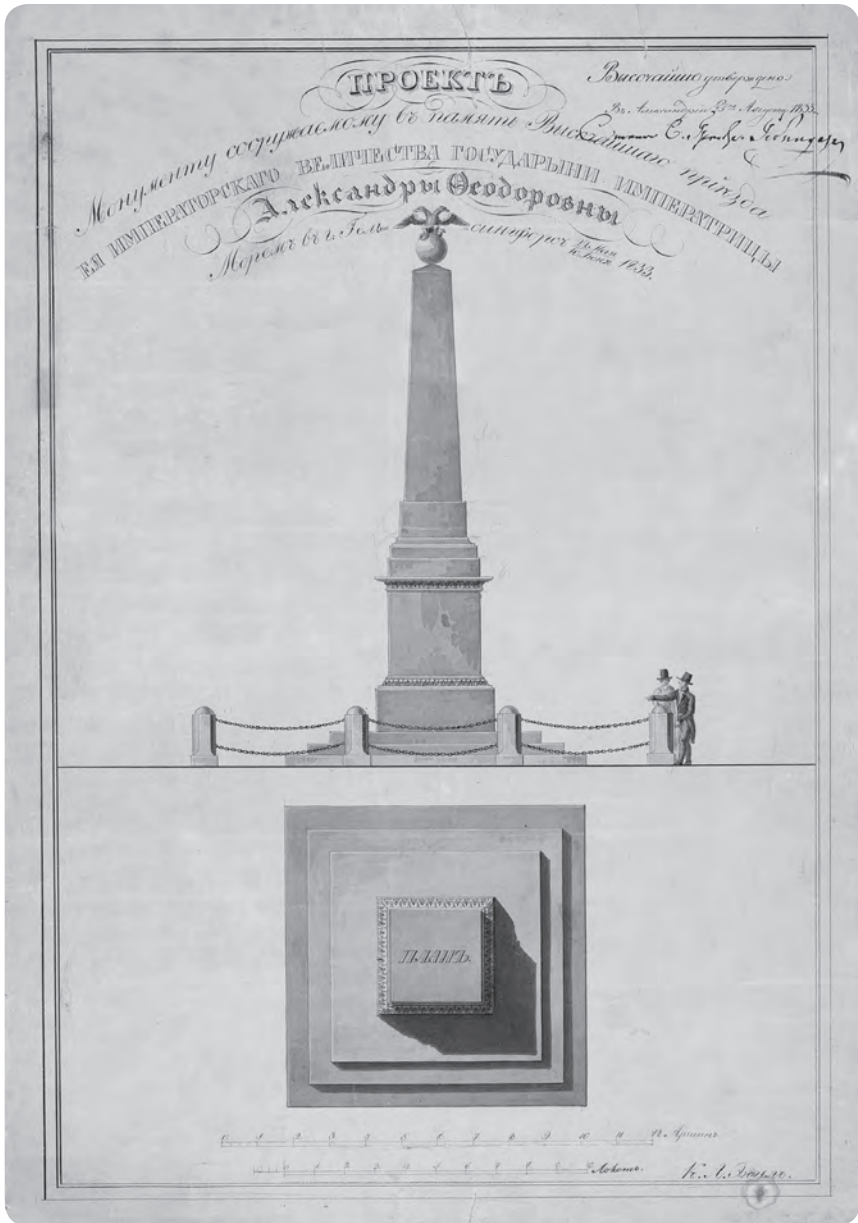

Bild 2. Projektritning av Kejsarinnans sten, utarbetad av intendenten Carl Ludvig Engel 1833. Godkänd av Nikolaj I samma år. Foto: Museiverket, Helsingfors.

insamlingar.³⁴ Av insamlingarna i provinserna har endast listan från Uleåborg och Brahestad bevarats.³⁵

För att övervaka arbetet tillsatte Thesleff en direktion bestående av greve G. M. Armfelt (ordförande), kommerserådet Fredrik Adrian Gadd (skattmästare) och intendenten Engel (ledamot).³⁶ I praktiken var det ändå Thesleff som höll i trådarna; han inkallade direktionen, som också rapporterade till honom, och han koordinerade arbetet med subskriptionen.³⁷ Till byggnadsentreprenör valdes Korostileff, som bl.a. byggt Senatshuset och Nikolajkyrkan.³⁸ Grundläggningsarbetet påbörjades hösten 1833.³⁹

De subskriberade medlen räckte inte till för att täcka kostnaderna för projektet. Under senatens sammanträde den 23 maj 1835 meddelade Thesleff att det enligt direktionens beräkningar fortfarande saknades 6 000 rubel. I stället för att ordna en ytterligare subskription föreslog han att den återstående delen skulle finansieras med anslag ur finska statsmedel. I denna anda fattade senaten också beslut och bidrog med 6 000 rubel.⁴⁰ Efter projektets fullföljande, då direktionen uppgjort en slutlig redogörelse över kostnaderna, beviljade senaten – åter på initiativ av Thesleff – ytterligare 2 500 rubel för ändamålet. Andelen statsmedel uppgick alltså till sammanlagt 8 500 rubel.⁴¹ De totala kostnaderna uppgick till 27 165 rubel och 86 kopek,⁴² en för tiden mycket ansenlig summa.

-
34. A. A. Thesleff till Vasa och Åbo hovrätt 12/24.10.1833, Kkk 234/1833, (Fa 503), Generalguvernörskansliets arkiv, RA, Helsingfors.
 35. R. W. Lagerborg till A. A. Thesleff 12.10.1833; Subskriptionslista från Uleåborg och Brahestad, Kkk 234/1833, (Fa 503), Generalguvernörskansliets arkiv, RA, Helsingfors.
 36. *Finlands Allmänna Tidning* 31.10.1833. Det felaktiga påståendet att Alexander Armfelt var delegationsordförande förekommer i Melanko, 'Keisarinnan kivi', s. 27 och Klinge, *Huvudstaden. Helsingfors och Finska staten 1808–1863*, s. 173.
 37. A. A. Thesleff till G. M. Armfelt 29.10.1833; A. A. Thesleff till F. A. Gadd 29.10.1833; A. A. Thesleff till C. L. Engel 29.10.1833; A. A. Thesleff till direktionen 5.11.1833; A. A. Thesleff till direktionen 6.11.1833 [I]; A. A. Thesleff till direktionen 6.11.1833 [II]; F. A. Gadd till A. A. Thesleff 23.12.1833, Kkk 234/1833, (Fa 503), Generalguvernörskansliets arkiv, RA, Helsingfors.
 38. Klinge, *Huvudstaden. Helsingfors och Finska staten 1808–1863*, s. 173.
 39. *Finlands Allmänna Tidning* 31.10.1833.
 40. Ekonomiedepartementets protokoll 23.5.1835, Ca 88, Senatens ekonomiedepartement, RA, Helsingfors.
 41. Ekonomiedepartementets protokoll 23.3.1836, Ca 92, Senatens ekonomiedepartement, RA, Helsingfors.
 42. Rapport till generalguvernören 19/31.12.1835, Kkk 234/1833, (Fa 503), Generalguvernörskansliets arkiv, RA, Helsingfors.

Som redan nämnts har ingen initiativtagare kunnat identifieras; redogörelsen ovan visar emellertid att tf. generalguvernören Alexander Amatus Thesleff hade en mycket framträdande roll i projektet. Delvis kan detta förklaras å ämbetets vägnar, men det är också möjligt att Thesleff var *primus motor* i projektet. Hur som helst verkar projektet ha stått honom nära.

Invigning 1835

Monumentet invigdes under högtidliga former på Nikolajdagen den 18 december 1835.⁴³ Stater och ämbetsmän samlades kl. 11 f.m. i övre våningen av det f.d. Inspektörshuset (i dag Statsrådets festvåning), som för övrigt fr.o.m. detta år fungerade som tf. generalguvernörens residens, för att därifrån marschera till monumentet för att närvara vid avtäckningen. Processionsordningen var följande:

1. Stadens Äldste, Police Kammare, Magistrat och Borgmästare
2. Lands Staten
3. Skole Staten och Prästerskapet
4. Universitets Staten och Rector
5. Medicinal Styrelsen
6. Charta Sigillata Contoirtet
7. Revisions Contoirtet
8. Allmänna Revisions Rätten
9. Bergs Staten
10. Intendents Contoirtet
11. General Landtmåteri Contoirtet
12. General Tull Directionen
13. Post Directionen
14. Wäxel- Depositions- och Läne Banken
15. General Gouvernements Cancelliet
16. Kejslerliga Senatens Tjenste- och Embetsmän
17. Procuratorn och Dess Substitut
18. Kejslerliga Senatens Ledamöter och Vice Ordförande, samt Hans Excellence General Liuetenanten Thesleff.

De yngste gå främst och de äldste sist, tre i hvarje rad.⁴⁴

Processionens sammansättning visar att det inte handlade om ett kommunalt utan om ett nationellt projekt.

43. *Helsingfors Tidningar* 23.12.1835.

44. Processionsordning, Kkk 234/1833, (Fa 503), Generalguvernörkansliets arkiv, RA, Helsingfors.

Utmed norra sidan av Esplanaden stod Livgardets finska skarpskyttebataljon och Första finska sjöekipaget uppställda i parad. Därtill hade en ”talrik samling af stadens inwånare af alla klas[s]er” samlats på plats.⁴⁵ Högtidstalet hölls av Thesleff:

Med hans Kejsrerliga Majestäts Nådiga Bifall har detta monument af Finske medborgare blifwit upprest, till ett minne af det lyckliga tillfälle, då H. M. Kejsarinnan ALEXANDRA för första gången besökte vårt land. Mätte detsamma, såsom en ewärdlig minneswård, för våra sednaste efterkommande wittna om den innerliga tillgifwenhet och den djupa wördnad, som alla landets inwånare hysa för det Höga Kejsrerliga Huset, som öfwerhopat Finland med wälgerningar. Wi hembäre den Allsmäktige wår tacksägelse för den utmärkta lycka, som vårt land, framför så många andra, under wår dyre Monark, NICOLAI den Förstes spira åtnjuter. Gud upphålle Honom och hela Hans Hus till den sednaste möjliga ålder!⁴⁶

I all sin korthet innehåller talet några värdefulla upplysningar som det finns skäl att notera. Monumentet hade tillkommit på finländskt initiativ – av lojala undersåtar – och symboliserade finländsk lojalitet mot den ryska överheten. Dessutom verkar Thesleff vara införstådd i monumentets syfte, d.v.s. att påminna samtiden och eftervärlden om märkvärdiga personer eller händelser. Olika tider har givetvis haft olika åsikter om vilka personer eller händelser som är värdiga monument, något som även gäller i fråga om ifrågavarande monument.⁴⁷ Det är inte ett personmonument utan det är tillägnat en händelse: kejsarinnans första besök i Helsingfors – men det var givetvis en hyllning av hela det ryska kejsarhuset, något som också underströks genom valet av invigningsdag – Nikolajdagen. Monumentet signalerade lojalitet i ett kritiskt politiskt skede.

Efter talet skyldrade soldaterna gevär, täckelset föll och de församlade uppstämde ett trefaldigt hurrarop, allt under det att kanonerna på Sveaborg saluterade med 101 skott. Därefter paraderade trupperna, med tf. generalguvernören Thesleff i spetsen, förbi det avtäckta monumentet.⁴⁸

Samma dag ordnade generalmajor Etter en middag med militära och civila inbjudna. Här utbringades skålar för kejsarparet och kejsar-

45. *Helsingfors Tidningar* 23.12.1835.

46. *Helsingfors Tidningar* 23.12.1835; *Finlands Allmänna Tidning* 21.12.1835.

47. Om monumentens funktioner se Lars Berggren, *Giordano Bruno på Campo dei Fiori. Ett monumentprojekt i Rom 1876–1889* (Lund 1991), s. 19–20.

48. *Finlands Allmänna Tidning* 21.12.1835.

huset. På kvällen gav Thesleff en bal ”hwartill Kejs. Senatens medlemmar och ett så talrikt antal af militära och civila staterne samt bland stadens borgerskap blifwit inbjudna, som lokalen medgaf.” Efter dans och påbörjad supé föreslog Thesleff en underdånig skål för ”DD. MM. Kejsaren och Kejsarinnan jemte det Höga Kejsarliga Huset”, och följande skål för ”det Ryska Kejsaredömet och det dermed förenade Finska fosterlandets wälgång”. Vid skålen för kejsarhuset avsjöng ”af sällskapet valda röster” en för detta tillfälle författad hyllningssång på tyska. Verserna utdelades även i skriftlig form och löd:

Segne den Kaiser, Gott!
 Preis Seinem Namen,
 Uns ein geweihter kräft'ger Hort! (bis)
 Frevlern ein Donnerwort.
 Ruft, Völker: Amen.
 Segne, segne den Kaiser, Gott! (bis)
 Segne die Kaiserin!
 Preis Ihrem Namen!
 Strale von Milde Ihr Herz geschwellt: (bis)
 Spiegel der Frauenwelt.
 Ruft, Völker: Amen!
 Segne, segne die Kaiserin! (bis)
 Segne das Kaiserhaus!
 Preis Seinem Namen!
 Huldigung walle Ihm nah und fern. (bis)
 Glänze Du Länderstern!
 Ruft, Völker: Amen.
 Segne, segne das Kaiserhaus! (bis)⁴⁹

Balen fortsatte ända in på morgonen och därmed var högtidligheterna i samband med invigningen avslutade.⁵⁰

Orsaken till att monumentet uttryckligen tillägnades kejsarinnans och inte kejsarens eller kejsarparets gemensamma besök har inte kunnat bekräftas. En möjlig orsak är att besöket 1833 var Alexandras första (och enda) Finlandsbesök, medan Nikolaj I besökt Helsingfors 1830. Matti Klinge ger däremot en annan förklaring: ”att hedra den unga kejsarinnan var ett uttänkt beslut att uppmärksamma kejsar Nikolaj, för vilken man höll på att bygga ett eget monument, Nikolajkyrkan”.⁵¹ I detta sammanhang kan det vara bra att notera ett annat kyrkoprojekt

49. *Helsingfors Tidningar* 23.12.1835.

50. *Helsingfors Tidningar* 23.12.1835.

51. Klinge, *Huvudstaden. Helsingfors och Finska staten 1808–1863*, s. 172.

i den gamla huvudstaden Åbo, nämligen den ortodoxa Heliga martyrkejsarinnan Alexandras kyrka efter Diocletianus maka Alexandra. Den dåvarande kejsarinnans namn påverkade högst sannolikt valet av helgon.⁵² Grundstenen lades på Alexandradagen 1840 och kyrkan invigdes 1846.⁵³

Monumentresandet har alltid haft sin egen problematik. Orsaken till att monumentet tillägnades en händelse och inte en person kan ha haft att göra med den traditionella, och på 1800-talet ännu helt dominerande, uppfattningen om att monument inte skulle resas över levande personer. Monument tillägnade levande härskare var en hyllning av staten eller nationen – inte personen i fråga. I andra huvudstäder utfärdades särskilda bestämmelser angående perioden mellan en persons död och resandet av monument. År 1885 bestämde Roms kommun att byster inte skulle få ställas på offentliga platser förrän tio år efter personens död.⁵⁴ En liknande bestämmelse genomfördes i Paris 1904, men här handlade det endast om monument tillägnade politiker; monument skulle inte resas förrän tio år efter den avporträtterade personens död. För mindre kontroversiella personer gällde emellertid inga restriktioner. I Paris hade förordningen delvis praktiska skäl: man försökte bromsa tillflödet av nya monument.⁵⁵

Det är värt att notera att monumentet på Salutorget länge gick under benämningen ”obelisken” och att Kejsarinnans sten är en senare benämning, som antagligen fått sin början i folkmun, så småningom etablerats och i dag används i så gott som alla sammanhang. Riktigt när och hur det ”nya” namnet började spridas är oklart; det första omnämmandet som hittats är från 1917.⁵⁶ Eventuellt har eftervärlden på något sätt velat understryka att monumentet inte skulle ha varit en hyllning till Nikolaj I.

52. Pia Lindén-Lamoureux, *Ortodoxa kyrkan i Åbo. Planering och uppförande* (1996), Proseminarieuppsats i konstvetenskap, Konstvetenskapliga institutionen vid Åbo Akademi, s. 8.

53. *Åbo Underrättelser* 6.5.1840; *Åbo Underrättelser* 5.9.1846.

54. Lars Berggren & Lennart Sjöstedt, *L'Ombra dei Grandi. Monumenti e Politica Monumentale a Roma (1870–1895)* (Roma 1996), s. 268 (not 2).

55. Allan Ellenius, *Den offentliga konsten och ideologierna. Studier över verk från 1800- och 1900-talen*, Kungl. Vetenskapsamhällets i Uppsala Handlingar (Uppsala 1971), s. 33 (not 8).

56. *Hufvudstadsbladet* 18.4.1917.

Bild 3. Detalj av Kejsarinnans sten. Obeliskens kröns av en skulptur föreställande en dubbelörn stående på ett klot. Öرنen håller i sina klor en lagerkrans och en åskvigg. Foto: Teuvo Kanerva, Museiverket, Helsingfors.

Monumentets utformning och ikonografi

Monumentet består av en obelisk på piedestal, båda av röd, slipad granit från Åbo.⁵⁷ Dessa vilar på en större bas med tre trappsteg. Postamentet är kvadratisk och med undantag för inskriptionerna är de fyra sidorna identiska. Monumentet omges av tolv stenpelare, förenade med dubbla järnkedjor, som hänger från lejonhuvudformade fästen. Obeliskens kröns av en förgylld skulptur föreställande en dubbelörn stående på ett klot. Öرنen har utsträckta vingar och en vingbredd på ca 2 m, är vänd mot havet och håller i sina klor en lagerkrans och en åskvigg (Bild 3).

I högtidstalet sades inget om monumentets utformning. Trots att tidningarna inte vid denna tid var illustrerade ger de endast en ytterst

57. *Helsingfors Tidningar* 23.12.1835.

summarisk beskrivning av monumentet, men ingen tolkning eller förklaring till hur det skulle tolkas.⁵⁸ Symboliken är nämligen övertydlig och man behöver inte var särskilt insatt i ikonografi för att förstå betydelsen: dubbelörnen symboliserar det ryska kejsardömet. Den står på ett klot, som påminner om en jordglob och symboliserar det ryska kejsardömet världsherravälde. Det lilla storfurstendömet Finland finns också med – på örnen bröst finns storfurstendömet vapensköld.

Dubbelörnen är en symbol som associeras starkt med Ryssland. Den är emellertid inte särskilt ”rysk” till sitt ursprung, utan har tidigare figurerat i andra kulturer, bl.a. Romarriket och Bysans. Dubbelörnen blev rysk då Ivan III av Moskva 1472 gifte sig med Zoë Paleologos (senare känd som Sofia), brorsdotter till den siste kejsaren i det östromerska riket. Han antog sin frus familjeemblem och dubbelörnen dök upp i praktiskt taget oförändrad form på hans stora sigill omkring 1497. Det är inte möjligt att här gå igenom de olika versionerna, med början från den bysantinska till den på 1990-talet inrättande post-sovjetiska.⁵⁹

Dubbelörnen utstyrdes under årens lopp med Moskvapens vapensköld avbildande stadens skyddshelgon Sankt Görän och draken och Andreasordens kedja. Under årens lopp har även regalierna och objekten i dubbelörnens klor varierat; ofta framställs den med riksäpple och spira.⁶⁰ Ett undantag som särskilt kan lyftas fram i detta sammanhang är en häroldskåpa, utförd för Nikolaj I:s tronbestigning 1826. Här är dubbelörnen framställd med lagerkrans och blixtar, d.v.s. åskvigg.⁶¹ Samma objekt förekommer som nämnts också på Kejsarinns sten.

Klotet som örnen står på är naturligtvis inte vilket klot som helst, utan symboliserar jordklotet. Ikonografin är bekant från segergudinnan Nike i grekisk mytologi respektive Victoria i romersk. De bevingade segergudinnorna framställs inte sällan stående på klot och hållande en lagerkrans. I grekisk-romersk mytologi är åskviggen däremot ett attribut för gudakonungarna Jupiter och Zeus.

58. *Finlands Allmänna Tidning* 21.12.1835; *Helsingfors Tidningar* 23.12.1835.

59. Elena Hellberg-Hirn, 'Territorial symbolism: The double-headed eagle', *Soil and Soul: The Symbolic World of Russianness* (Aldershot 1998), s. 16–34.

60. Hellberg-Hirn, 'Territorial symbolism: The double-headed eagle', s. 16–34.

61. Svetlana Amelekhina (et al.), *Magnificence of the Tsars: Ceremonial Men's dress of the Russian Imperial Court, 1721–1917. From the collection of the Moscow Kremlin Museums* (London 2009 [2008]), s. 34.

Även skölden med storfurstendömet Finlands vapen tål att studeras närmare. Vapnet härstammar ursprungligen från den svenska tiden, men har under årens lopp tagit olika former. Ett av de tidigaste exemplen finns på Gustav Vasas gravmonument (1562–1591) i Uppsala domkyrka. Där håller det krönte lejonet i sin högra tass ett svärd och trampar med sina båda fötter på en krökt ”ryssesabel”, och det raka svärdet är höjt i en triumfatorisk gest. Symboliken är nästan övertydlig; sabeln står för Ryssland, eller Novgorod, d.v.s. hotet österifrån. När Finland 1809 blev en del av Ryssland fastställdes ett senare vapen, nämligen det av Elias Brenner utarbetade vapnet som publicerades 1716 i *Suecia antiqua et hodierna* (Det forna och nuvarande Sverige). Heraldiskt har det brennerska lejonet dessvärre sina brister. Även i denna version av vapnet är lejonet avbildat trampande på sabeln, men det håller också i den med sin ena tass och således blir den symboliska innebörden inte lika tydlig som i vapnet på Gustav Vasas gravmonument. Det brennerska vapnet har uppenbarligen fungerat som förebild också för vapenskölden på Kejsarinnans sten.⁶²

Monumentet har alltså formen av en obelisk, helt enligt rådande stilideal i början av 1800-talet. En obelisk är en fyrsidig monolitisk sten (ofta granit), som upprättstående gradvis avsmalnar uppåt, och upptill avslutas i en pyramidformad topp (*pyramidion*). Obeliskerna härstammar ursprungligen från det antika Egypten och sammanhänger med kulten av solguden Ra. I Egypten restes obelisker ofta i par vid ingången till tempel och med hieroglyfer på alla fyra sidor. Av de ursprungliga egyptiska obeliskerna står en handfull kvar *in situ*, men de flesta är förstörda eller flyttade till andra platser. Egyptiska obelisker ”i exil” finns bl.a. i Istanbul, London, New York, Paris och framför allt i Rom.⁶³ Ett med Kejsarinnans sten samtida monumentprojekt är den s.k. Luxorobelisken på Place de la Concorde i Paris. Den stod ursprungligen utanför templet i Luxor, forslades till Paris 1833, och restes på sin nuvarande plats 1836.⁶⁴

62. Tuukka Talvio, *Suomen leijona* (Helsinki 1997); Leif Tengström, ”Muschoviten... Turcken icke oljåk”. Ryssattribut och deras motbilder, i *Svensk heraldik från Gustav Vasa till freden i Stolbova*, Jyväskylä Studies in the Arts 55 (Jyväskylä 1997).

63. Labib Habachi, *The Obelisks of Egypt: Skyscrapers of the past* (Cairo 1987 [1984]); Brian A. Curran (et al.), *Obelisk. A History* (Cambridge 2009); Erik Iversen, *Obelisks in Exile. 1. The Obelisks of Rome* (Copenhagen 1968).

64. Curran (et al.), *Obelisk: A History*, s. 229–255.

Kejsarinnans stens piedestal har en tvåspråkig (latin och finska) inskription:

IMPERATRICI
ALEXANDRAE
METROPOLIN FINLANDIAE
primum adventati
die XXIX Majj
X Junii
MDCCCXXXIII

KEISARINNA
ALEXANDRALLE
SUOMEN PÄÄ-KAUPUNGISSA
ensikerran käyneelle
XXIX. p: Touko- kuussa
X p. kesä-
MDCCCXXXIII

I fri svensk översättning lyder den: Till kejsarinnan Alexandra, som första gången besökte Finlands huvudstad 29 maj/10 juni 1833. Tidpunkten för besöket anges enligt både juliansk och gregoriansk kalender. Den latinska inskriptionen vetter mot havet och den finska mot staden. Latin ansågs speciellt lämpat för budskap riktade till ”evigheten” och användes därför nästan alltid i ”monumentala” sammanhang. Den finskspråkiga inskriptionen är emellertid ovanlig för sin tid. Finskan erhöll ställning som ämbetspråk vid statliga myndigheter och fick på så sätt jämbördig ställning med svenskan först genom språkförordningen av 1863. Det kan även noteras att högtidstalet i samband med invigningen hölls på svenska. Tidningarna kommenterar inte språkvalet på något sätt.

I ett tidigare skede var det antagligen tänkt att inskriptionerna skulle vara på svenska och på latin. Förslagen löd: ”Till minne af den 29 Maji 1833 då Kejsarinnan Alexandra med sitt höga besök hugnade Helsingfors; af Finnars undersåtliga tillgifvenhet” – alternativt – ”Åt Kejsarinnan Alexandra som den 29 Maji 1833 med sitt höga besök hugnade Helsingfors; af Finnars undersåtliga tillgifvenhet”. Motsvarande förslag på latin löd: ”In memoriam diei XXIX Maii MDCCCXXXIII Imperatricis Alexandrae adventu angusto Helsingforsiae fausti pietas Fennorum” – alternativt – ”Imperatrici Alexandrae die XXIX Maii MDCCCXXXIII adventu angusto Helsingforsiam beanti pietas Feno-

rum”.⁶⁵ Förutom språket är en annan iögonenfallande skillnad mellan de tidigare förslagen och den slutliga inskriptionen betoningen av Helsingfors ställning som huvudstad.⁶⁶ Dubbeldateringen fanns inte heller med i de tidiga utkasterna, utan där använde man sig enbart av den i Ryssland använda tideräkningen, enligt den julianska kalendern.

Varför man stannade för en finskspråkig inskription och vem som fattade beslutet om detta har inte kunnat klarläggas. Hur som helst var förfinsknigen av inskriptionen ett politiskt beslut och kan ses som en fysisk manifestation av nationalitetstanken. Det fanns vid denna tid ett växande intresse för det finska språket; frågan om finska språkets ställning anknöt till nationalitetstanken och praktiska behov, men var som Matti Klinge konstaterat i högsta grad politisk. Främjandet av det finska språket hörde i allra högsta grad till den nya kulturen i Helsingfors. Intresset för finskan manifesterades bl.a. genom att undervisning i finska började meddelas vid universitetet och genom grundandet av Finska Litteratursällskapet – och inte minst i valet av språk på Kejsarinnans sten.⁶⁷

Kejsarinnans sten var vid tiden för invigningen ensam i sin genre, men fick efterhand som landets monumentflora utökades sällskap av en rad bronsstatyer och -byster: H. G. Porthan i Åbo (1864), F. M. Franzén i Uleåborg (1881), J. L. Runeberg i Helsingfors (1885), J. V. Snellman i Kuopio (1886), Per Brahe i Brahestad och i Åbo (båda 1888), och Alexander II i Helsingfors (1894) m.fl.⁶⁸

Förfall och oklara ägandeförhållanden

Den resterande delen av 1800-talet verkar ha passerat utan några större milstolpar vad gäller Kejsarinnans sten. Medan medborgarna genom upprepade blomsterhyllningar vid Alexander II:s monument protesterade mot februarimanifestet 1899 verkar Kejsarinnans sten inte ha

65. Förslag till inskriptioner, Kkk 234/1833, (Fa 503), Generalguvernörskansliets arkiv, RA, Helsingfors.

66. Melanko, 'Keisarinnan kivi', s. 29.

67. Klinge, *Huvudstaden. Helsingfors och Finska staten 1808–1863*, s. 170–171.

68. Liisa Lindgren, *Monumentum. Muistomerkkien aatteita ja aikaa*, Suomalaisen Kirjallisuuden seuran toimituksia 782 (Helsinki 2000), s. 19–24; Lars Berggren, 'Det europeiska monumentväsendet och Finland – Henrik Gabriel Porthans och Per Brahes stoder i Åbo', *Svärdet, ordet och pennan – kring mänskliga, makt och rum i nordisk historia*, Skrifter utgivna av Historiska Samfundet i Åbo XII (Åbo 2012), s. 397–427.

tillskrivits någon liknande symbolisk funktion. Förklaringen står givetvis att finna i monumentens olika budskap; Kejsarinnans sten symboliserade det ryska kejsardömets herravälde medan Alexander II på Senatstorget hyllades som den liberale storfursten, som 1863 samman kallade Finlands ständslantdag – efter en paus på 54 år.

Tidens tand satte givetvis sina spår på monumentet. Det rådde oklarhet kring ägandeförhållandet och ingen verkade veta vems skyldighet det var att sköta om det. År 1912 bad Överstyrelsen för allmänna byggnaderna drätselkammaren om utlåtande gällande vem som var skyldig att underhålla Kejsarinnans sten. Drätselkammaren gav amanuensen Albert Hästensko uppdraget att utreda monumentets tillkomsthistoria. Utredningen resulterade i en ”Promemoria rörande tillkomsten af den s.k. Obelisken på Salutorget vid Södra Hamnen i Helsingfors” (1912) och resultatet sammanfattades i tre punkter: 1) att monumentet tillkommit på privat initiativ och genom allmän subskription samt bidrag av statsmedel, 2) att stadens myndigheter inte blivit hörda gällande monumentets placering, och 3) att monumentet inte blivit överlämnat i stadens vård.⁶⁹ På basis av promemorian beslutade drätselkammaren meddela överstyrelsen för allmänna byggnaderna att underhållningskyldigheten av monumentet enligt kammaren inte tillhörde Helsingfors stad.⁷⁰ Således vägrade staden att sköta om sitt äldsta monument och skyfflade över ansvaret till staten.

Senaten anbefallde (28.6.1912) Överstyrelsen för allmänna byggnaderna att låta förgylla dubbelörnen, klotet och inskriptionerna och berättigade den att använda upp till 2 650 mark för ändamålet. Senaten ansåg att det för tillfället inte fanns skäl att vidta andra åtgärder för monumentets iståndsättande och förordade att monumentet hädanefter skulle stå under Arkeologiska kommissionens (föregångare till Museiverket) inseende och vård.⁷¹ Överstyrelsen för allmänna byggnaderna utförde ritning och mätning av monumentet (Bild 4, 5) och begärde även in offerter för monumentets iståndsät-

69. Promemoria rörande tillkomsten af den s.k. Obelisken på Salutorget [...].

70. Drätselkammarens protokoll 17.5.1912 § 22, Ca 80, HAS, Helsingfors; *Kertomus Helsingin kaupungin kunnallishallinnosta 1912* (Helsinki 1916), s. 296.

71. Civilexpeditionen i Kejsarliga senaten till Arkeologiska kommissionen 28.6.1912, Vanhoja verifikaatteja (mm. Keisarinnan kivi), Museiverket (MV), Nationalmuseum (NM), Helsingfors; Ekonomiedepartementets protokoll 28.6.1912 § 11, Senatens ekonomiedepartement, RA, Helsingfors.

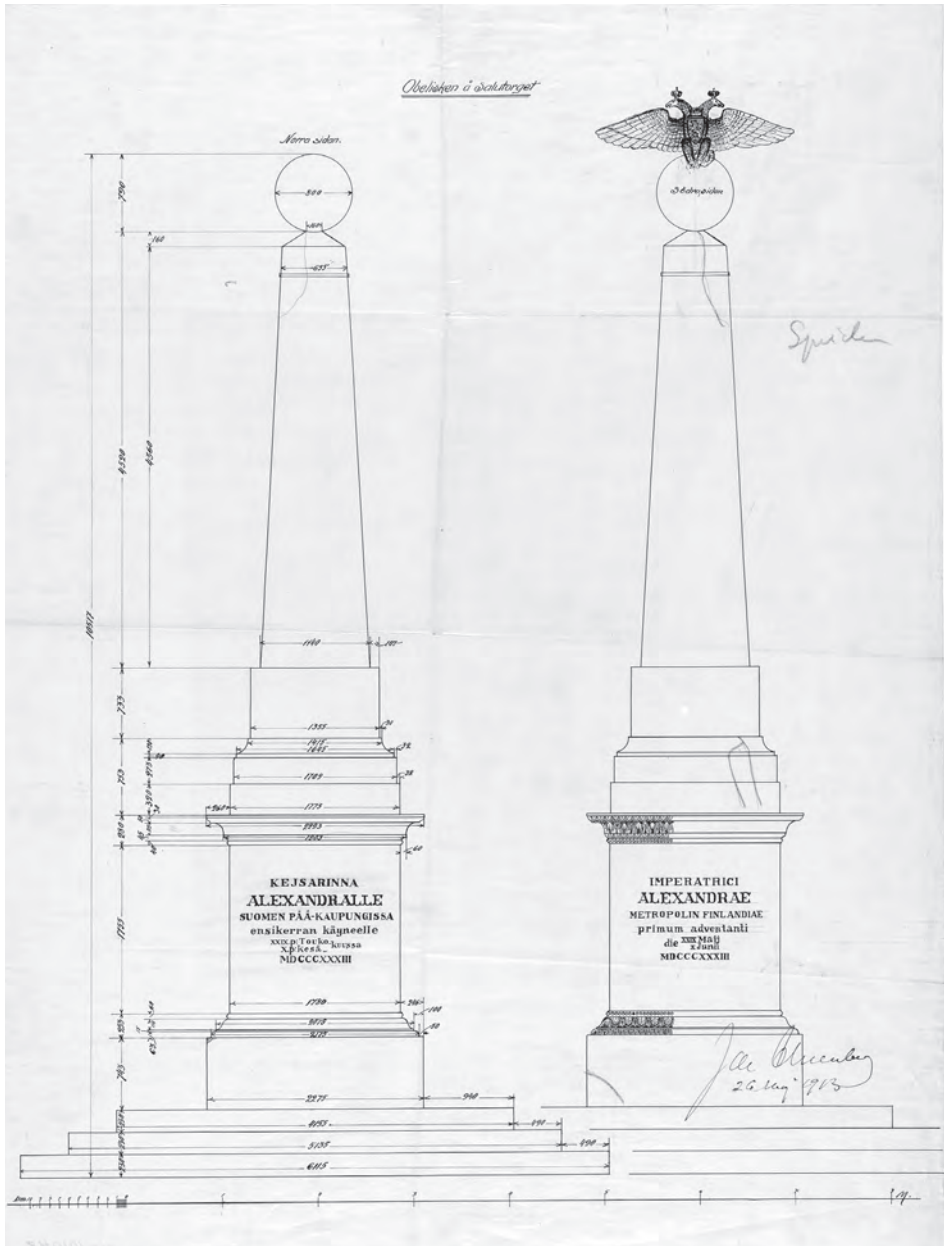

Bild 4. Mättningsritning av Kejsarinnans sten, utförd av Jac. Ahrenberg 1913. Foto: Museiverket, Helsingfors.

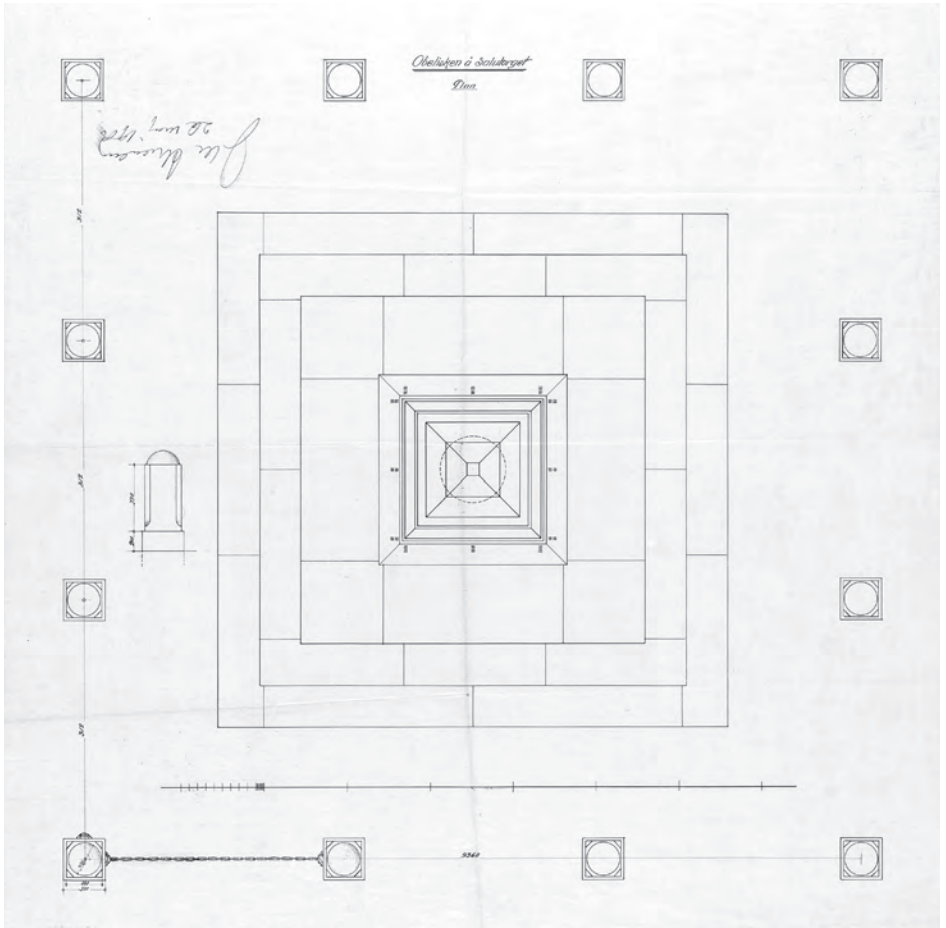

Bild 5. Mätningssritning av Keisarinnans sten, utförd av Jac. Ahrenberg 1913. Foto: Museiverket, Helsingfors.

tande, dock utan framgång. Firmorna var inte villiga att ge bindande kostnadsestimeringar, eftersom det var oklart hur stort arbetet egentligen skulle bli. Enligt muntlig överenskommelse lovade ett bolag att för 10 000 mark åta sig arbetet så att ”monumentet kan blifva anständigt”, d.v.s. en betydligt högre summa än den av senaten öronmärkta.⁷² Arkeologiska kommissionen ansåg att en muntlig överenskommelse

72. Överstyrelsen för allmänna byggnaderna till Arkeologiska kommissionen 29.5.1913, Vanhoja verifikaatteja (mm. Keisarinnan kivi), MV, NM, Helsingfors.

inte var tillräcklig och bad överstyrelsen att anhålla om en skriftlig.⁷³ Av ett kostnadsförslag framgår att det t.o.m. fanns planer på att riva den ursprungliga obeliskens och ersätta den med en helt ny i samma material.⁷⁴ Hur som helst verkar offerterna inte ha lett till några åtgärder, utan monumentets långsamma förfall tilläts fortsätta.

Frågan om monumentets iståndsättande aktualiserades året innan det romanovska kejsarhusets 300-årsjubileum 1913. Huruvida detta är en ren tillfällighet eller om det fanns ett direkt samband har inte kunnat klargöras. I monumentets omedelbara närhet invigdes hösten 1913 köpmannen N. P. Rezvojs fredskapell, som vandaliserades på söndagen 1919 och revs följande år.⁷⁵ Grundstenen till fredskapellet hade lagts i samband med firandet av 100-årsminnet av freden i Fredrikshamn 1909.⁷⁶

Monumentets förfall och oviljan att sätta det i stånd kan sammanhålla med de samtida förryskningsåtgärderna; just under denna tid fanns det säkert ingen vilja att framhäva och rusta upp kejserliga monument (här utgör monumentet över Alexander II givetvis ett undantag).

Ryska marinsoldater attackerar kejserliga symboler i Helsingfors

Den 17 april 1917 attackerades Kejsarinnans sten av en grupp revolutionsryska marinsoldater. De kastade ett rep runt skulpturen på toppen och försökte, dock utan framgång, störta skulpturen och förmodligen hela monumentet. Slutligen klättrade en av soldaterna upp på obeliskens, slog hål i klotet och trädde repet igenom hålet. På så sätt lyckades attentatsmännen slutligen störta delar av monumentet: dubbelörnen – symbolen för det ryska kejsardömet – och klotet kraschade mot stenläggningen (Bild 6).⁷⁷ Även den översta delen av själva grani-

73. Arkeologiska kommissionen till Överstyrelsen för allmänna byggnaderna 19.9.1913, Vanhoja verifikaatteja (mm. Keisarinnan kivi), MV, NM, Helsingfors.

74. Aktiebolaget Granit till Överstyrelsen för allmänna byggnaderna 12.11.1913, Vanhoja verifikaatteja (mm. Keisarinnan kivi), MV, NM, Helsingfors.

75. Rainer Knapas, 'Derussifieringen av Helsingfors efter 1918', Tom Gullberg & Kaj Sandberg (red.), *Medströms – motströms. Individ och struktur i historien* (Helsingfors 2005), s. 300; Rolf Lagerborg, *Ord och inga visor – andras och egna – från ett folkvälde på villovägar* (Helsingfors 1945), s. 60–66.

76. *Finlands Allmänna Tidning* 18.9.1909.

77. *Dagens Press* 17.4.1917.

Bild 6. Kejsarinnans sten
vandaliseras 17.4.1917.
Bild: Ur Uusi Suometar
18.4.1917.

tobelisken följde med (Bild 7).⁷⁸ Dessutom avlägsnades inskriptionerna.⁷⁹ Utan inskriptioner och krönande skulpturverk var obelisken – i varje fall i teorin – fullständigt anonym.

Samtidigt gav soldaterna sig på järnstaketet utanför det intilliggande Kejsarliga palatset (numera Presidentens slott) och avlägsnade de skulpturer som krönte staketstolparna: (6 st.) dubbelörnar på klot (Bild 8),⁸⁰ dessa återinstallerades aldrig. Tidigare forskning har helt förbiset förstörelsen av staketets kejsarliga symboler. Dubbelörnar på staket utanför Vinterpalatset i Sankt Petersburg och andra kejsarliga palats gick samma öde till mötes.⁸¹

Störtandet av monument är en effektiv handling både visuellt och symboliskt. ”The literal *fall* of a monument seems to be predestined to

78. *Suomen Kuvalehti* 5.5.1917 [foto]; *Uusi Suometar* 18.4.1917 [bild].

79. *Hufvudstadsbladet* 18.4.1917; *Uusi Suometar* 18.4.1917.

80. *Dagens Press* 17.4.1917; *Hufvudstadsbladet* 18.4.1917.

81. Hellberg-Hirn, 'Territorial symbolism: The double-headed Eagle', s. 25.

Bild 7. Kejsarinnans sten fotograferad efter vandaliseringen 17.4.1917. Det nedrivna krönet av granitobelisken ligger på stenläggningen (t.v. om monumentet). Bild: Ur Suomen Kuva-lehti 5.5.1917.

Bild 8. Kejsarliga palatset (idag Presidentens slott) i Helsingfors. Den 17 april 1917 avlägsnades staketstolparnas krönande skulpturer: dubbelörnar på klot, dessa återinstallerades aldrig. Bild: Eugen Hoffers, Helsingfors stadsmuseum.

symbolize the metaphorical fall of the regime that ordered its erection”, skriver konsthistorikern Dario Gamboni som undersökt förstörelse av konst och därmed även berört monumentförstörelse.⁸² Ett välkänt exempel är Vendômekolonnen (franska: La colonne Vendôme) i Paris, rest av Napoleon I till minne av slaget vid Austerlitz, störtad i samband med Pariskommunen 1871 (Bild 9). Senare återställdes kolonnen och står på torget än i dag.⁸³ Den symboliska handling som störtande av monument innebar har emellertid inte förlorat sin kraft i dagens samhälle. Monumentförstörelse har under de senaste decennierna fått en ny och delvis annorlunda aktualitet med störtandet av statyer av Saddam i Irak och Lenin i Ukraina, och med vågen av attacker mot kommunistiska monument i de östeuropeiska länderna efter 1989.

Tidpunkten för attackerna den 17 april 1917 hade en symbolisk betydelse. Samma dag firades en revolutionsfest till minnet av ”det blodbad den nu fallna ryska regeringen föranstaltade i Sibirien, då den lät döda hundratals arbetare vid guldgrufvorna vid Ljena den 17 april 1912”.⁸⁴ Huruvida tidpunkten för attackerna valdes p.g.a. datumets symboliska vikt, om det provocerade till attacker, eller om det var en kombination av båda är oklart.

I Helsingfors firades revolutionsfesten storskaligt och högtidligt. ”Staden fick helt och hållet sin prägel af de marscherande trupperna och de röda revolutionsdukarna. Uppmaningen till allmän flaggning hade följts överallt, och i hamnarna lyste det rött från hvarje masttopp”, skriver *Hufvudstadsbladet*.⁸⁵ De planerade illuminationerna inhiberades p.g.a. pågående krig.⁸⁶ Ett biplan cirklade över staden i samband med festligheterna.⁸⁷ I demonstrationstågen deltog rysk militär och ca 400 utvalda arbetare vid den ryska statens fabriker. De finländska arbetarna deltog inte i processionen.⁸⁸ Salutorget hade en central plats i firandet. Här samlades kortegen som vid bestämda klockslag star-

82. Dario Gamboni, *The Destruction of Art. Iconoclasm and Vandalism since the French Revolution* (London 2007 [1997]), s. 51.

83. Gamboni, *The Destruction of Art*, s. 39–40.

84. *Hufvudstadsbladet* 17.4.1917; Samu Nyström, *Poikkeusajan kaupunkielämäkerta. Helsinki ja helsinkiläiset maailmansodassa 1917–1918*, Historiallisia tutkimuksia Helsingin yliopistosta XXIX (Helsinki 2013), s. 139.

85. *Hufvudstadsbladet* 18.4.1917.

86. *Hufvudstadsbladet* 17.4.1917; *Helsingin Sanomat* 17.4.1917.

87. *Hufvudstadsbladet* 18.4.1917.

88. *Hufvudstadsbladet* 17.4.1917; *Helsingin Sanomat* 17.4.1917.

Bild 9. D. Vierge, Vendômekolonnens fall, 16.5.1871, etsning av F. Méaulle, publicerad i Victor Hugo, *L'Année terrible* (Paris 1874).

tade på olika punkter av staden: Senatstorget, Järnvägstorget, Brunns-parken och Sandvikstorget. Här spelade musikkåren och hölls tal. ”Ett evenemang för sig var, att Kejsarinnans sten smyckats med tvenne röda flaggor, bärande krafven Frihet och Folkets vilja”, skriver *Hufvudstadsbladet*.⁸⁹ Denna lösning – om än tillfällig – var givetvis av symbolisk vikt: kejsardömets symbol ersattes av flaggor med socialrevolutionära slagord.

Några dagar senare, närmare bestämt den 19 april, blev även monumentet över Alexander II (invigt 1894) på Senatstorget föremål för marinsoldaternas förstörelselusta; en omfattande förstörelse kunde emellertid förhindras. Soldaterna försökte hugga sönder kronorna på lyktstolparna samt de enskilda lyktorna och gjorde även ett försök att angripa de kronkrönte landskapsvapnen på sockelns sidor, något som dock avstyrades. Enligt *Hufvudstadsbladet* lyckades en förbipasserande hindra soldaterna från att anfälla landskapsvapnen genom att ”upplysa matroserna om att vapnen ingalunda voro några kejsarliga ryska, utan finländska”, något han givetvis hade helt rätt i.⁹⁰ Förmodligen hade soldaterna för avsikt att störta Alexanderstoden,⁹¹ och för att förhindra förnyade attacker ställdes monumentet under bevakning.⁹²

Rysslands interimregering hade i marsmanifestet 1917 bekräftat Finlands konstitution. I april samma år gjorde den i Helsingfors förlagda ryska militären sig skyldig till en rad allvarliga aktioner, däribland vandaliseringen av monument, som uppfattades som stridande mot marsmanifestet.⁹³

Tidigare under dagen hade senatorerna O. Tokoi, E. N. Setälä, A. Serlachius och W. Wuolijoki samt prokuratorn P. E. Svinhufvud upp-vaktat den nytillträdde generalguvernören Michail Stachovitj för att framlägga senatens ståndpunkt angående ”den ryska militärens ingripande i våra inre angelägenheter”. Tokoi meddelade att man på finskt håll önskade att den ryska militären inte blandar sig i Finlands angelägenheter.⁹⁴ Stachovitj meddelade att man på ryskt håll ingalunda

89. *Hufvudstadsbladet* 18.4.1917.

90. *Hufvudstadsbladet* 20.4.1917.

91. *Hufvudstadsbladet* 20.4.1917.

92. *Dagens Press* 20.4.1917.

93. *Dagens Press* 18.4.1917; *Dagens Press* 19.4.1917.

94. *Hufvudstadsbladet* 20.4.1917; *Dagens Press* 21.4.1917.

önskade utan beklagade sådan inblandning. Han lovade att göra sitt yttersta för att förhindra dylika handlingar i fortsättningen.⁹⁵

Militärkommittén i Helsingfors tog avstånd från de revolterande soldaternas agerande och fördömde bl.a. vandaliseringen av monument.⁹⁶

Kamrater och medborgare, matrosar, soldater och arbetare!

Under de senaste dagarna hafva i Helsingfors uppenbarat sig särskilda personer, förklädda i soldat- och matrosuniformer eller också uppträdande civilklädda, hvilka uppvigla omdömeslösa personer, som icke förstått rätta innebörden af den verkliga friheten, att inblanda sig i det finska folkets inre angelägenheter, uppvigla att förstöra minnesmärken som tillhöra Finland, att gå på torget med vapen i hand och fordra, att prisen på varorna skola sänkas, uppvigla till andra handlingar, som äro ovärdiga ett fritt folk.

Kamrater och medborgare! Den ryska friheten, som vunnits för priset af sekellångt suckande under trälldomens ok och förtryck af personligheten, kan icke försona sig med anarki och godtycke, som utgå icke från hela ryska folket utan från en enskild hop af personer. Den verkliga friheten består i aktning för personligheten och dess oantastlighet, aktning för främmande egendom och dess skyddande mot hvarje anslag. Dessa minnesmärken, som omdömeslösa personer, uppviglade af provokatörer, vilja förstöra, äro ett främmande, nu autonomt folks egendom, och bör hvarje rysk medborgare, som medvetet fattar friheten, icke förstöra utan tvärtom skydda dem. Och vidare, kamrater och medborgare! Hvarje minnesmärke är för ett land ett tyst vittnesbörd från det förgångna, om än ett mörkt sådant, det är upprest till lärdom åt våra efterkommande. Se, huru det revolutionära Petrograd, som tillkämpat Ryssland dess frihet, under revolutionsdagarna och allt ännu aktamt bevarar alla monument i Petrograd. Det skulle ju främst ha förstört Alexander III:s staty på Snamjenskaja torget. Men ett förnuftigt revolutionärt folk fattar säkert sina stora uppgifter, som gå ut på att skapa fosterlandets storhet och icke att rifva ner dess historiska skatter.⁹⁷

Citatet är ett utdrag ur ett upprop som den ryska soldat- och arbetarrådets i Helsingfors verkställande kommitté lät publicera i den ryska tidningen *Isvestija* den 20 april 1917 och i ovan citerade svenska översättning publicerades i *Finlands Allmänna Tidning* samt i en något avvikande översättning i *Dagens Press*.⁹⁸ För den ryska målgruppen förklarades monumenten vara främmande och tillhöra det autonoma Finland. Således hade ingen rysk medborgare vare sig orsak eller rätt att angripa eller förstöra monumenten.

95. *Hufvudstadsbladet* 20.4.1917.

96. *Dagens Press* 21.4.1917; *Finlands Allmänna Tidning* 24.4.1917.

97. *Finlands Allmänna Tidning* 24.4.1917.

98. *Dagens Press* 21.4.1917; *Finlands Allmänna Tidning* 24.4.1917.

Vandaliseringen av kejserliga symboler orsakade upprörda reaktioner, i synnerhet efter förstörelseförsöket av monumentet över Alexander II. *Hufvudstadsbladet* fördömde den ryska militärens aktioner:

[...] tilltag, sådana som söndrandet af obeliskan på Salutorget, och särskildt af sikten att nedbryta Alexandersmonumentet, måste på det häftigaste uppröra vårt samhälle, som pietetsfullt aktar sina historiska minnen och bestämdt måste protestera mot allt vandaliserande af föremål, som utgöra finsk statsegendom och af oss själfva alltid värddats och värnats.⁹⁹

Tidningen riktade ett anklagande finger mot den ryska överheten:

Man måste [...] uttala det skarpaste ogillande öfver militärens fräcka tilltag att vilja förgripa sig på ett konstverk, som dessutom är finska statens egendom och det minsta man kan fordra är att uppträden af denna art icke upprepas. Vederbörande militärmyndigheter borde, tycker man, kunna inse att slikt ohejdadt själfsvåld icke kan tolereras.¹⁰⁰

Det var inte enbart den i Helsingfors förlagda ryska militären som attackerade kejserliga symboler, utan vid samma tid störtades bl.a. monumentet över Katarina II i staden Nachitjevan i det dåvarande Ryssland.¹⁰¹

I revolutionens Ryssland gick man så småningom in för en systematisk rensning av kejserliga symboler, men Dario Gamboni poängterar att det ingalunda alltid var fråga om förstörelse utan snarare om undangömmande av kejserliga symboler.¹⁰²

Deliberate and authorized destruction, at the time and later, seem to have been limited to emblems, public statues and churches. Lenin's decree of 12 April 1918 "on the monuments of the Republic" ordered monuments to the tsars and their servants – an elastic concept – that had no historical or artistic value to be removed from squares and streets and either stored or recycled.¹⁰³

Den dåvarande intendenten för Arkeologiska kommissionen, arkeologen Juhani Rinne, har berättat hur han, efter vandaliseringen av Kejsarinnans sten, samlade ihop bitarna av den sönderslagna skulpturen och gömde undan dem i det f.d. Kejserliga palatset. Efter första världskriget fungerade Rinne f.ö. som överuppsyningsman för insamlingen

99. *Hufvudstadsbladet* 20.4.1917.

100. *Hufvudstadsbladet* 20.4.1917.

101. *Hufvudstadsbladet* 20.4.1917.

102. Gamboni, *The Destruction of Art*, s. 55–56.

103. Gamboni, *The Destruction of Art*, s. 55

Bild 10. Vy över Salutorget i Helsingfors cirka 1918. I bakgrunden Kejsarinnans sten partiellt restaurerad. Foto: Helsingfors stadsmuseums bildarkiv, Helsingfors.

av föremål från den ryska tiden.¹⁰⁴ Han överlämnade skulpturdelarna samt örnarna från staketet till Nationalmuseet 1919. Där förvarades de fram till 1969 då alla delar utom kronan överlämnades till Helsingfors stadsmuseum.¹⁰⁵

Obeliskens restaurerades partiellt redan 1918, något tidigare forskning helt förbiset.¹⁰⁶ Den nedrivna toppen av granitobeliskens ersattes med en nytillverkad topp av annan granit än den ursprungliga, något som förklarar den stora färgskillnad som är fullt synlig än i dag (Bild 3). Av den krönande skulpturen återställdes då endast klotet (Bild 10), vilket fästes med en järnstör i obeliskens. Snart visade det sig att lösningen var ohållbar; regnvatten trängde in mellan klotet och stenen och när det frös steg kulan märkbart. Slutligen avlägsnades klotet eftersom

104. *Nya Pressen* 23.5.1950; Juhani Rinne till Arkeologiska kommissionen 30.10.1917 (bil. 11), Stadsstyrelsens protokollbilagor 19.4.1971 § 1162, Cb 565, HSA, Helsingfors.

105. Nationalmuseums huvudförteckning, KM 7643, Finlands nationalmuseum, Helsingfors.

106. *Uusi Suometar* 23.10.1918.

man fruktade att det en dag skulle falla ner av sig självt.¹⁰⁷ Tidpunkten för klotets avlägsnande och i vilket skede monumentet återfick sin inskription har ännu inte kunnat fastställas. Klotet sammanfördes åter med de övriga skulpturdelarna 1931 då Länebyggnadskontoret överlämnade det till Arkeologiska kommissionen.¹⁰⁸

Vilket öde skulle Kejsarinnans sten ha gått till mötes om inte de ryska matroserna i sin revolutionsyra 1917 avlägsnat dess kejsarliga attribut? Skulle monumentet i sin ursprungliga skepnad ha fått stå kvar i det självständiga Finland? Om detta kan man givetvis endast spekulera. Det är dock viktigt att notera att Helsingfors stadsbild efter 1918 bearbetades för att överensstämma med den dominerande nationalistiska samhällsuppfattningen och den politiska självständighetens idé. Detta tog sig uttryck i att man tog bort ryska gatunamn och -skyltar, kejsarstatyer och monogram. Fenomenet har kallats bl.a. avrussificering och derussifiering. I den omedelbara närheten av Kejsarinnans sten vandaliserades och så småningom revs det tidigare nämnda fredskapellet nedanför Uspenskijkatedralen.¹⁰⁹

Obelisen återfår sin ursprungliga skepnad

Här finns det skäl att först erinra om att drätselkammaren 1912 inte ansett att skyldigheten att underhålla monumentet låg på staden och att senaten samma år beslutat att monumentet i fortsättningen skulle övervakas och vårdas av Arkeologiska kommissionen, d.v.s. staten. Arkivforskningen har inte gett belägg för att monumentet senare skulle ha överlåtits i stadens ägo, men trots detta verkar ansvaret för monumentets iståndsättande senare ha fallit på staden.

I sitt stympade skick var monumentet ofullständigt (Bild 11). Mellan åren 1950 och 1970 väcktes tre motioner med förslag om att återställa det till sitt ursprungliga skick. Den första väcktes våren 1950 av stadsfullmäktigeledamot Henrik Schybergson (Svenska folkpartiet, Sfp).

107. *Nya Pressen* 23.5.1950.

108. Nationalmuseums huvudförteckning, KM 7643, Finlands nationalmuseum, Helsingfors.

109. Sofia Aittomaa, 'Alexander I:s kolossalbyst. Från lojalism via avrussificering till rehabilitering', *Historisk Tidskrift för Finland* 98 (2013:4); Max Engman, 'Riksupplösningar och arvtagarstater – hur upplöser man ett imperium?', *När imperier faller. Studier kring riksupplösningar och nya stater* (Stockholm 1994), s. 110; Knapas, 'Derussifieringen av Helsingfors efter 1918', s. 290–302; Matti Klinge, 'Rysshatet', *Från lojalism till rysshät* (Helsingfors 1998), s. 255.

Bild 11. Det stympade och medfarna monumentet, fotograferat på 1950-talet. Foto: V. S. Salokangas, Helsingfors stadsmuseum, Helsingfors.

Fullmäktige beslutade att skicka förslaget om återställandet av Kejsarinnans sten i dess ursprungliga form till stadsstyrelsen för beredning.¹¹⁰

Ärendet väckte allmänhetens intresse och diskuterades i pressen. Den liberala tidningen *Nya Pressen* intervjuade en rad experter, som alla ansåg att monumentet borde återställas i sitt ursprungliga skick. ”De revolutionära matroserna begick en brutal handling mot ett monument, rest av Finlands folk. Om vi låter obeliskan stå så vandaliserad betyder det att vi saknar historisk mognad”, konstaterade arkeo-

110. Stadsfullmäktiges protokoll 8.3.1950 § 145, HSA, Helsingfors.

logen Juhani Rinne, som ju efter vandaliseringen tagit till vara bitarna av det sönderslagna krönet. Arkitekten Nils Wasastjerna ansåg att den krönande skulpturen – oavsett kostnaderna – borde återställas på sin plats. Även han menade att ”ett stympat monument vittnar om okultur”. Även arkitekten Lars Sonck förespråkade förslaget, i synnerhet som de olika skulpturdelarna fanns i behåll, och framhöll att återuppsättandet av dem skulle låta monumentets proportioner komma till sin rätt.¹¹¹

Den konservativa dagstidningen *Uusi Suomi* förhöll sig däremot kritisk till förslaget och tidningens kåsör skrev bl.a. följande:

Bobrikoffin ja sitä seuraavina pimeinä aikoina siunaantui Suomen julkisia paikkoja väkisin koristelemaan sellaiset kaksipäisten kotkien parvet, joita katseltiin sellaisin katkerin nöyryytyksen ja häpeän tuntein, että emme niitä kaipaa itsenäisen Suomen pääkaupungin edustavien paikkojen koristuksiksi – vaikkapa kuinka olisivat muka historiankin kultaamia ja aikoinaan vapaehtoisesitkin laitettuja.¹¹²

Kåsören drog även paralleller med Alsace (tyska: Elsass) i Frankrike:

Varmasti Elsassissa Saksan keisarivallan aikoina sielläkin oli monumentteja, joissa oli keisarillinen kotka poikineen. Lyönpä vetoa että monet niistä kotkista – vapaaehtoisesitkin syntyneistä – sittemmin on alas tipahtanut. Ja vetoa lyön ettei nyttemmin taas ranskalaisessa Elsassissa ainoakaan kulttuuriviranomainen haaveile niitten paikoilleen palauttamista ”historiallisesta pietetistä”.¹¹³

Enligt husbyggnadsavdelningens kostnadsberäkning skulle kostnaderna för restaureringen av krönet uppgå till 261 000 mk. Här utgjorde restaureringen av örnen den största utgiften (152 000 mk). Nämnden för stadens allmänna arbeten beslutade med rösterna 6–2 att stöda förslaget, men stadsstyrelsen motsatte sig det.¹¹⁴

111. *Nya Pressen* 23.5.1950.

112. Övers.: ”Under Bobrikovs och de efterföljande mörka tiderna dök det upp sådana flockar av tvåhövdade örnar för att med tvång pryda Finlands offentliga platser, [örnar] vilka betraktades med sådana bittra känslor av förnedring och skam, att vi inte behöver dem som utsmyckning på det självständiga Finlands representativa platser – hur mycket de än vore förgyllda av historien och i tiderna frivilligt uppförda.” *Uusi Suomi* 25.5.1950.

113. Övers.: ”Säkert fanns det även i Alsace under det Tyska kejsarväldets tid monument med kejsrerliga örnar med ungar. Jag slår vad om att de flesta av dessa örnar – även de frivilligt uppförda – sedermera fallit ner. Och jag slår vad om att ingen kulturmyndighet i det numera franska Alsace drömmer om att återställa dem på sina platser på grund av ’historisk pietet’.” *Uusi Suomi* 25.5.1950.

114. *Helsingin Kvston Asiakirjat Khn ehdotukset ja Kvston päätökset 1950* (Helsinki 1951), s. 338.

Ärendet behandlades vid fullmäktiges sammanträde i maj 1950. Ledamoten Schybergson kritiserade stadsstyrelsen för dess avvisande hållning i frågan, i synnerhet eftersom den saknade motivering. Ärendet hade inte heller fått någon ordentlig utredning och således föreslog han återremittering till stadsstyrelsen för ytterligare utredning. Schybergson hänvisade även till den pågående tidningspolemiken i frågan och det tidigare citerade kåseriet i *Uusi Suomi* – på vilket han svarade: ”Jag kan icke i monumentet se en devot hyllning till en främmande statsmakt, utan en hyllning till självständighetstanken, en hyllning till den blivande nationalstaten.”¹¹⁵

Stadsdirektören (överborgmästare) Eero Rydman (Framstegspartiet) hävdade att en utredning inte var nödvändig eftersom det i ”det fria Finland” inte fanns någon som helst orsak att återställa ”tsarens dubbelörn” och konstaterade bl.a. följande:¹¹⁶

Minä myönnän, että jos tätä väkivallan tekoa tätä muistopatsasta kohtaan ei olisi tapahtunut, niin omasta puolestani tuskin olisin pyrkinyt kotkaa sieltä poistamaan, koska minusta yleensä on vastahakoista ja ikävää ryhtyä muuttamaan vanhaa. Mutta kun nyt niin onnellisesti tai onnettomasti kävi, että tuo kotka on otettu pois, niin meillä ei ole mitään syytä sitä uudestaan sinne panna.¹¹⁷

Ledamoten Mauri Ryömä (Demokratiska Förbundet för Finlands Folk) framhöll å sin sida att dubbelörnar och dylika ting hörde hemma på museum.

Maaliskuun vallankumous on kiistattomasti sangen huomattava historiallinen tapahtuma ja ainoastaan se, että kotkat ym. ovat siellä missä ovat, Kansallismuseossa todistavat maaliskuun vallankumouksesta. Meidän on vaikea peruuttaa maaliskuun vallankumousta, aivan mahdotonta siirtää ne historiallisesta paikastaan Kansallismuseosta takaisin.¹¹⁸

115. Stadsfullmäktiges protokoll 31.5.1950 § 319, HSA, Helsingfors.

116. ”[...] ei ole vapaassa Suomessa mitään syytä nostaa tsaarin kaksipäinen kotka uudelleen pystyyn”. Stadsfullmäktiges protokoll 31.5.1950 § 319, HSA, Helsingfors.

117. Övers.: ”Jag medger att ifall denna våldshandling gentemot denna minnesstaty inte ägt rum, skulle jag knappast ha strävat efter att avlägsna örnen därifrån, eftersom jag i allmänhet anser det genstörtigt och tråkigt att förändra det gamla. Men nu när så lyckligtvis eller olyckligtvis skett, att den där örnen avlägsnats, har vi ingen orsak att åter lägga dit den.” Stadsfullmäktiges protokoll 31.5.1950 § 319, HSA, Helsingfors.

118. Övers.: ”Marsrevolutionen är utan tvivel en synnerligen betydande historisk händelse och enbart det att örnnarna m.m. finns där de finns, i Nationalmuseet, vittnar om marsrevolutionen. Vi kan inte annullera marsrevolutionen, och [kan] alldeles omöjligt förflytta dem tillbaka från sin historiska plats i Nationalmuseum.” Stadsfullmäktiges protokoll 31.5.1950 § 319, HSA, Helsingfors.

I fullmäktige ledde ärendet till omröstning som slutade med endast sju röster för återuppsättande av dubbelörnen, alla givna av medlemmar av Sfp:s fullmäktigegrupp.¹¹⁹ Sedan förslaget om återremiss förkastats beslutade fullmäktige att stöda stadsstyrelsens beslut – alltså att inte skrida till åtgärder för att restaurera monumentet.¹²⁰

Frågan om skulpturen på Kejsarinnans sten aktualiserades åter i mitten av 1960-talet. Denna gång kom initiativet från arkitekten Martti Välikangas. Enligt hans förslag skulle Kejsarinnans sten återställas till den av Engel utarbetade skepnaden.¹²¹ Arkeologiska kommissionen hade meddelat sig vara villig att vid begäran överlämna kröndelarna, som fanns i dess förvar, till staden.¹²² Förslaget förordades av byggnadskulturnämnden, som emellertid meddelade att de bevarade skulpturdelarna enligt nämndens uppgifter fanns på två olika ställen: Nationalmuseum och museet på Sveaborg.¹²³ Även stadsplaneringsnämnden förordade förslaget.¹²⁴

Förslaget fick emellertid inte heller den här gången understöd i alla läger. *Helsingin Sanomat* ansåg att det fanns andra än estetiska sätt att se på saken:

Pelkästään esteettiseltä kannalta asiaa katsoen voisi ehkä olla eduksi, jos muistomerkki olisi Engelin suunnittelemassa asussa. Tietysti esitystä voidaan perustella myös ”historiallisen kaupunkikuvan” vaatimuksilla. Mutta toisaalta on kaikista huolimatta kysymys tsaarivallan symboleista ja sen vuoksi on aiheellista harkita, eikö sittenkin olisi parempi jättää kivi nykyiselleen. Kaksoiskotkan symbolinen merkitys ei tosin ole tämän päivän ihmisille enää likikään sama kuin niille sukupolville, jotka elivät ja kokivat vuoden 1917 tapahtumat, mutta ei se ole vallan olematonkaan.¹²⁵

119. *Helsingin Sanomat* 1.6.1950.

120. Stadsfullmäktiges protokoll 31.5.1950 § 319, HSA, Helsingfors.

121. M. Välikangas till stadsstyrelsen 24.4.1964 (bil. 4), Stadsstyrelsens protokollbilagor 19.4.1971 § 1162, Cb 565, HSA, Helsingfors.

122. Arkeologiska kommissionen till M. Välikangas 22.4.1964 (bil. 5), Stadsstyrelsens protokollbilagor 19.4.1971 § 1162, Cb 565, HSA, Helsingfors.

123. Byggnadskulturnämnden till stadsstyrelsen 4.12.1964 (bil. 6), Stadsstyrelsens protokollbilagor 19.4.1971 § 1162, Cb 565, HSA, Helsingfors.

124. Stadsplaneringsnämnden till stadsstyrelsen 24.2.1965 (bil. 7), Stadsstyrelsens protokollbilagor 19.4.1971 § 1162, Cb 565, HSA, Helsingfors.

125. Övers.: ”Enbart från en estetisk synvinkel sett kunde det kanske vara till fördel om minnesmärket skulle vara i den av Engel planerade skepnaden. Visst kan förslaget motiveras även med den ’historiska stadsbildens’ krav. Men å andra sidan är det trots allt fråga om tsarväldets symboler och av denna orsak finns det skäl att överväga om det ändå inte vore bättre att lämna stenen som den är. Dubbelörnens symboliska betydelse är ändå inte för dagens människor längre densamma som för de generationer som levde och upplevde händelserna år 1917, men den är inte heller helt obefintlig.”
Helsingin Sanomat 26.2.1965.

Skribenten påpekade också att det fanns skäl att hålla i minnet att man inte heller återuppbyggt Bastiljen i Paris.¹²⁶

Trots att förslaget förordats av både byggnadskulturnämnden och stadsplaneringsnämnden verkar ärendet inte ha kommit upp till behandling i fullmäktige. En möjlig förklaring är att det var oklart var skulpturens olika delar förvarades och vilka kostnader restaureringen skulle medföra. Vid samma tid pågick nämligen en korrespondens gällande lokaliseringen av de olika delarna. Uppenbarligen hade det inte tidigare funnits något större intresse för att sammanföra dem.¹²⁷ Slutligen lokaliserades merparten av de bevarade delarna och fördes samman 1969 då Nationalmuseum överlämnade dem till Helsingfors stadsmuseum (Bild 12). Kronan, som ursprungligen varit en del av vapenskölden, kunde dock inte lokaliseras.¹²⁸

År 1970 avgjordes slutligen det stympade monumentets öde. Fullmäktigeledamot Anni Voipio (Samlingspartiet) och 38 andra ledamöter väckte en motion om att stadens gamla historiska minnesmärken, däribland Kejsarinnans sten och Ulrika Eleonora-kyrkans minnesmedaljong (1937) på Senatstorget, borde rustas upp.¹²⁹ Bland undertecknarna fanns representanter från samtliga fullmäktigegrupper och därtill majoriteten av fullmäktige.¹³⁰ Museinämnden förordade förslaget. Fullmäktige beslutade att bevilja byggnadsnämnden högst 8 500 mk för restaurering och installering av krönet på Kejsarinnans sten.¹³¹ Beslutet om att restaurera Kejsarinnans sten visar att en attitydförändring ifråga om kejserliga symboler i stadsbilden ägt rum. I offentligheten verkar i varje fall ingen ha haft något att anmärka gällande beslutet och därmed kan man kanske dra slutsatsen att det skett någon form av rehabiliteringsprocess.

Efter drygt 50 år i stympat skick återfick Kejsarinnans sten på årsdagen av invigningen, den 18 december 1971, sin ursprungliga skep-

126. *Helsingin Sanomat* 26.2.1965.

127. Byggnadskulturnämnden till stadsstyrelsen 4.12.1964 (bil. 6), Stadsstyrelsens protokollbilagor 19.4.1971 § 1162, Cb 565, HSA, Helsingfors.

128. Nationalmuseums huvudförteckning, KM 7643, Finlands nationalmuseum, Helsingfors.

129. Anni Voipio m.fl. till stadsfullmäktige 30.9.1971 (bil. 13), Stadsstyrelsens protokollbilagor 19.4.1971 § 1162, Cb 565, HSA, Helsingfors.

130. *Hufvudstadsbladet* 2.10.1970.

131. Stadsstyrelsens protokoll 19.4.1971, (bil. 1), Stadsstyrelsens protokollbilagor 19.4.1971 § 1162, Cb 565, HSA, Helsingfors.

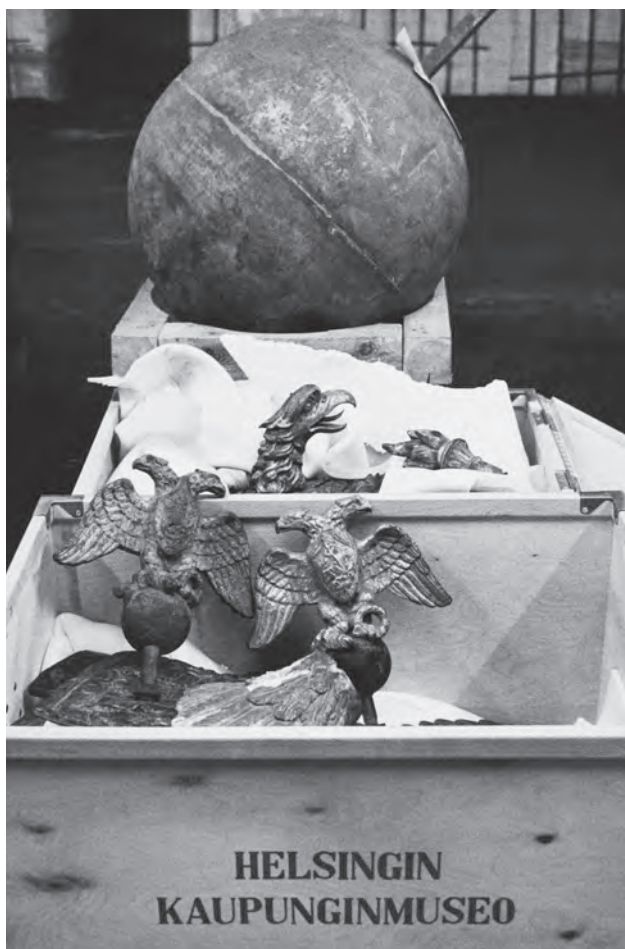

Bild 12. Kejsrerliga emblem i Helsingfors stadsmuseums lagerutrymme. I fonden delar av den krönande skulptur som 17.4.1917 avlägsnades från Kejsarinnans sten. I förgrunden dubbelörnarna som vid samma tid avlägsnades från staketet utanför det f.d. Kejsrerliga palatset. Ett identiskt foto publicerades i Nya Pressen 2.10.1970. Foto: Helsingfors stadsmuseum, Helsingfors.

nad.¹³² Den nya krönande skulpturen var en blandning av gamla restaurerade och nytillverkade delar.¹³³ Återuppsättandet noterades av de finländska dagstidningarna, men på basis av artiklarna verkar det ha

132. *Helsingin Sanomat* 18.12.1971; *Hufvudstadsbladet* 18.12.1971.

133. *Uusi Suomi* 18.12.1971.

skett utan några större festligheter.¹³⁴ Orsaken var antagligen att man oroad sig för hur Sovjetunionen skulle reagera.¹³⁵

Matti Klinge skrev 2012 att den sovjetiska ambassaden sände en not med anledning av återbördandet av dubbelörnen, men att denna inte ledde till några åtgärder.¹³⁶ Samma påstående förekommer också i en artikel i *Helsingin Sanomat* från 1997. Tidningen hänvisar till den sovjetiske diplomaten Juri Derjabins memoarer, som utkom på finska samma år.¹³⁷ Derjabin skrev att den sovjetiska ambassaden för stadens myndigheter uttryckt sitt ogillande av återuppsättandet av dubbelörnen. Han nämnde emellertid inte på vilket sätt ambassaden ska ha uttryckt sitt ogillande, skriftligt eller muntligt, officiellt eller inofficiellt.¹³⁸ Notens existens och innehåll har inte kunnat bekräftas; ingen sådan not finns i Utrikesministeriets arkiv.

Däremot blandade Sovjetunionen sig i andra finländska monumentären. År 1946 meddelade den allierade kontrollkommissionen de finska myndigheterna att det på offentliga platser fanns minnesmärken och statyer som ansågs strida mot artikel 21 i det s.k. mellanfredsavtalet. Det handlade i första hand om de s.k. hjältemonumenten. I vissa fall ledde påpekandet till åtgärder i form av modifieringar.¹³⁹

I slutet av 1990-talet avlägsnades skulpturen på toppen för restaurering.¹⁴⁰ Frånvaron blev den här gången inte lika långvarig, utan den nyrestaurerade skulpturen sattes åter på plats redan våren 2000 – i samband med firandet av Helsingfors stads 450-årsjubileum och kulturhuvudstadsåret 2000. I samband med restaureringen upptäcktes att skulpturen hade skotthål, vilka antagligen härstammade från vandaliseringen 1917.¹⁴¹

134. *Helsingin Sanomat* 18.12.1971; *Hufvudstadsbladet* 18.12.1971.

135. *Helsingin Sanomat* 11.5.1997.

136. Klinge, *Huvudstaden. Helsingfors och finska staten 1808–1809*, s. 174.

137. *Helsingin Sanomat* 11.5.1997. I artikeln påstås också att det skulle ha varit Valdemar Melankos förtjänst att dubbelörnen återbördades 1971. Arkivforskningen har inte gett något som helst belegg för påståendet, som dock också förekommer i Klinge, *Huvudstaden. Helsingfors och finska staten 1808–1809*, s. 174.

138. Juri Derjabin, *Omalla nimellä. Reunamerkitöjä Juri Komissarovin kirjoihin ja omaan elämään* (Helsinki 1997), s. 78–79.

139. *Helsingin Sanomat* 6.12.1999.

140. *Hufvudstadsbladet* 14.10.1999.

141. *Helsingin Sanomat* 25.5.2000; *Hufvudstadsbladet* 25.5.2000; <http://www.taidemuseo.fi/svenska/veisto/veistossivu.html?id=118&sortby=statue> (8.11.2014).

Den ursprungliga kronan, som varit på villovägar 1969, finns för övrigt fortfarande i Museiverkets samlingar och fanns med i utställningen ”1809 – Rikssprängning och begynnelse. 200-årsminnet av Finska kriget”, som var ett samarbete mellan Museiverket/Finlands nationalmuseum och Livrustkammaren i Stockholm med anledning av märkesåret 2009.¹⁴²

I dag är det Helsingfors konstmuseum som ansvarar för tillsynen av Kejsarinnans sten. En orsak är att monumentet ligger på stadens tomt och att museet ansvarar för upprätthållande av stadens offentliga konstverk – d.v.s. allt från stadens äldsta monument till dagens nutidskonstprojekt.

Sammanfattning

I uppsatsen granskas monumentets symboliska status som en funktion av politiska förändringar. Monumentets historia indelas i perioder åtskilda av tydliga milstolpar som motsvarar 1) tillkomstprocess och invigning 1833–1835, 2) vandalisering 1917, 3) partiellt iståndsättande 1918 och 4) totalt iståndsättande 1971.

- 1) Monumentprojektet påbörjades på finländskt initiativ och tog fart kort efter kejsarbesöket 1833. Vem eller vilka som var initiativtagare är oklart. Mycket tyder emellertid på att tf. generalguvernören Alexander Thesleff hade en framträdande roll i projektet, och det är troligt att han var initiativtagaren. Nikolaj I biföll projektet och godkände både ritning och inskription. För att samla in medel till projektet öppnades en allmän subskription. De insamlade medlen räckte inte till och på initiativ av Thesleff bidrog senaten med sammanlagt 8 500 rubel i understöd. De totala kostnaderna uppgick till 27 165 rubel och 86 kopek. Projektet finansierades alltså med både statliga och privata medel.

När monumentet 1835 invigdes var det storfurstendömet's första offentliga monument. Invigningen firades högtidligt på Nikolajdagen den 18 december 1835. Genom projektet ville finländarna visa sin lojalitet med den ryska överheten. Monumentet är inte ett personmonument utan ett monument över en händelse, nämligen kejsarinnan Alexandra Feodorovnas första besök i Finlands hu-

142. Magnus Hagberg et al., *1809. Rikssprängning och begynnelse. 200-årsminnet av Finska kriget* (Stockholm 2008), s. 344.

- vudstad, något som också klargörs i den tvåspråkiga (finska och latin) inskriptionen. Till en början fanns det planer på en svensk och latinsk inskription, men den svenska slopades och ersattes av en finskspråkig. Den finskspråkiga inskriptionen kan ses som en fysisk manifestation av nationalitetstanken. Monumentet tillägnades kejsarinnan, men var givetvis en hyllning av hela kejsarhuset.
- 2) Vandaliseringen 1917 utgör den andra milstolpen i monumentets historia. Monumentet attackerades av ryska matrosar den 17 april 1917. Utrustade med rep drog matroserna ner dubbelörnen – symbolen för det ryska kejsardömet. Avsiktligt eller inte följde även den översta delen av själva granitobelisken med. Samtidigt avlägsnades även inskriptionerna. Dagens datum var av symbolisk vikt: samma dag firades en stor revolutionsfest i staden. Även andra kejsarliga symboler utsattes för matrosernas attacker och utplåningsförsök. De var emellertid inte auktoriserade utan fördömdes av både ryska och finländska myndigheter.
 - 3) Monumentet iståndsattes partiellt efter inbördeskriget. Den nedrivna toppen av granitobelisken ersattes med en ny. Av skulpturen på toppen återuppsattes – antingen av praktiska, ekonomiska eller ideologiska skäl – endast klotet. Denna lösning visade sig snart vara bristfällig och även klotet avlägsnades.
 - 4) I detta stympade skick stod monumentet i drygt 50 år. Trots att frågan om iståndsättandet av Kejsarinnans sten aktualiserades redan 1950 och igen i mitten av 1960-talet dröjde det till 1970 innan stadsfullmäktige slutligen kunde enas om en restaurering, d.v.s. återuppsättande av dubbelörnen. Denna gång stod alla fullmäktige grupper bakom initiativet. På årsdagen av monumentets invigning, den 18 december 1971, avtäcktes den restaurerade skulpturen på toppen, nu en blandning av ursprungliga och nyttillverkade delar. Beslutet att restaurera monumentet var resultatet av en utdragen process som inleddes 1950 och visar en tydlig attitydförändring beträffande kejsarliga symboler i stadsbilden.

I dag är det knappast någon som i offentligheten ifrågasätter dubbelörnens ”hemortsrätt” i Finlands huvudstad. Den har genomgått en rehabiliteringsprocess, och är i dag en naturlig del av Helsingfors stadsbild. Det är med andra ord på tiden att Kejsarinnans sten, och dess hela livscykel, skrivs in i den finländska historien och konsthistorien.

ÖVERSIKTER OCH MEDDELANDE

GÖRAN ANDERBERG

Till frågan om varför Gustav III gick i krig mot Ryssland

I juni 1788 befann sig det svenska riket än en gång i krig med Ryssland, ett krig som kunde ha slutat i katastrof. Mer än 20 000 soldater skulle förlora sina liv, 90 procent p.g.a. sjukdomar och farsoter.¹ Gustav III hade planerat ett överraskande och författningsvidrigt anfall mot sin östra granne; ”ansvaret för kriget har varit hans, helt och odelat”² Freden slöts i Värälä i augusti 1790.³ Kriget kan ses som det första steget i en händelsekedja som slutade med skottet på maskeradbalen eller som det sista steget i en process som började med freden i Nystad 1721.

Sedan 1762 styrde Katarina II det enorma ryska imperiet som en despot. Imperiet hade grundats av Peter den store, som moderniserat krigsmakten till lands och inte minst till sjöss och som med folkrättslig motivering satt en ära i att förverkliga den gamla ryska drömmen om hegemoni i Östersjöområdet. Katarina fullföljde tsar Peters aggressiva utrikespolitik, som inte minst drabbade Polen och Turkiet.⁴ Katarina och Gustav III var som bekant kusiner, de brevväxlade flitigt och träffades som vänner vid två tillfällen – i Petersburg (1777) och Fredrikshamn (1783). Mot den bakgrunden är kriget också märkligt. Grannsämjan fick som vi ska se ett abrupt slut 1784, i samband med Gustavs besök i Rom och Katarinas utnämning av en intrigant am-

-
1. Henrik Meinander, *Finlands historia. Linjer, strukturer vändpunkter* (Stockholm & Helsingfors 2006), s. 86 f.
 2. Erik Lönnroth, *Den stora rollen. Kung Gustaf III spelad av honom själv* (Stockholm 1986), s. 161.
 3. Oscar Nikula, *Adolph Fredric Munck* (Helsingfors 1991), s. 209.
 4. James Cracraft, *The Revolution of Peter the Great* (London 2003), s. 29 ff.

bassadör i Stockholm. Sverige hade nära relationer med Turkiet sedan 1730-talet, och i november 1784 fick legationen i Konstantinopel i uppdrag att stimulera de rysk-turkiska motsättningarna.⁵ Ryssland hade samtidigt i Danmark en trogen allierad, vilket komplicerade de dansk-svenska relationerna.

Under 1700-talet kom det försvagade osmanska imperiet på agendan i kabinettpolitikens Europa. Fredrik den store av Preussen ifrågasatte t.o.m. det europeiska Turkiets existens. Bakgrunden till hans analys var dels ryssarnas framstöt mot Svarta havet under Katarinas första turkkrig, dels sultanens eftergiftspolitik när den ryska kejsarinnan annekterade Krim.⁶ Med sin gunstling furst Potemkin som regissör begav hon sig på våren 1787 i triumf till Krim i sällskap med den habsburgske kejsaren Josef II som själv kastade blickar mot ett Balkan i upplösningstillstånd. Turkkonflikten hade väckt korsfararandan till liv i Ryssland och nu var det dags att befria de många grekisk-ortodoxa kristna som lydde under sultanen. I Konstantinopel steg spänningen, katastrofen tycktes närma sig, dörren till Turkiets hjärta stod vidöppen så länge ryssarna satt på Krim. Provocerade och trötta på de ständiga stridigheterna med Ryssland och i förhoppning om att återerövra Krim gick turkarna till attack. Beslutet var tveklöst deras eget och togs i en euforisk stämning av tillbakablickande på fornstora dagar och omsorg om rikets bestånd. Katarinas andra turkiska krig var ett faktum.⁷

Ett ärorikt krig – en dramatisk lösning av kungens personliga och politiska problem?

Historiografen rörande syftet med Gustav III:s ryska krig är fantasi-eggande och omfattande. Numera råder till synes konsensus om orsaken: kungens svåra motgångar på riksdagen 1786 gjorde honom stridslysten; kriget blev en ”dramatisk lösning av hans personliga och politiska problem”.⁸ Historiska förklaringar är ett kärt ämne inom vetenskapsteori och historiefilosofi. Att tolka drivkraften bakom kungens äventyrliga beslut är en utmaning med tanke på tidens storpolitiska

5. Olof Jägerskiöld, *Den svenska utrikespolitikens historia*, II:2, 1721–1792 (Stockholm 1957), s. 300 ff.

6. Dietrich Gerhard, *England und der Aufstieg Russlands*, diss. (Berlin 1933), s. 101 ff och 191.

7. Gerhard, *England und der Aufstieg Russlands*, s. 192–211, se även kapitlet ’Die Krimfrage’, s. 166–179.

8. Jfr not 17.

spänningar, Sveriges geopolitiska läge, det enorma källmaterialet och inte minst Gustavs svärfångade personlighet.

Kungens personlighet har gäckat både samtid och eftervärld. Redan i sin utgåva av *De gustavianska pappren* lyfte Erik Gustaf Geijer fram en extremt irrationell karaktär och politisk aktör. Geijers gestaltning av fenomenet Gustav III är ett utmärkt exempel på relevant förförståelse, när man söker de kungliga drivkrafterna bakom ryska kriget:

Dubbelhet är en anklagelse, som fiender och även anhängare mot honom riktat; emedan han åt ingen, äfven af sina vänner, lemnat hela sitt förtroende. [...] Gustaf III hade en naturlig, nästan oegennyttig, böjelse för *intrig*, som sammanhängde både med hans theatraliska fallenhet och den politiska partiskola, i vilken han uppvext. Intrigen – som denna tid ännu gällde för politik – kunde interessera honom så i och för sig sjelf, att han deröfver glömde ändamålet. [...] Men med alla sina konstlade kombinationer var han, uti afgörande ögonblick, i hög grad *enkel* – endast för mycket litande på sig sjelf, men med en ståndaktighet och en själsnärvarelse, som aldrig sveko. De viktigaste beslut i sitt lif och i sin regering har han tagit *ensam*. Så med 1788 års krig; så slutligen äfven med 1789 års Riksdag och den Statshvälfning han då genomförde.⁹

Många i kungens närhet plågades av dubbelheten. När statens urusla finanser kom i dagen skrev den avsatte överamiralen Carl August Ehrensvärd (13.2.1789) förtvivlat till sin hustru: ”I Sverige har likväl ingen missväxt varit, ingen pest, inga jordbävningar och ingen fiende anfallit oss. Det är således en viss man, som själv är missväxt, pest, jordbävning och fiende. Och vem är det? Den kvickaste, den ämbalaste och den briljantaste av nationen.”¹⁰ Ehrensvärds ambivalens är typisk för många inom den samtida makteliten. I modern forskning har Erik Lönnroth i sin lysande Gustav III-biografi i Geijers anda sökt fånga kungens rollspel.

Denne omstridde man, nationens ledare, hade på 1786 års riksdag körts över av en aggressiv opposition. Adeln hade attackerat hans despotiska manér i allmänhet och hans försvarspolitik i synnerhet; t.o.m. rojalistiska bönder opponerade sig mot kungens brännvinspolitik. I den svenska historien har denna riksdag betraktats som peripetin

9. Erik Gustaf Geijer, *Konung Gustaf III:s efterlemnade och femtio år efter hans död öppnade papper* (Uppsala 1844), s. 191 f. Geijer fick som den förste historikern ta del av de gustavianska pappren. C. G. Malmström följer och utvecklar Geijers karakteristik, C. T. Odhner betonar Gustavs roll, medan Stavenow ansluter till Malmström. Se Sten Carlsson, *Svensk historia* II (Stockholm 1961), s. 201 f.

10. Ragnar Josephson, *Carl August Ehrensvärd*, Minnesbiblioteket (Stockholm 2014), s. 161.

i Gustav III:s styre, gränslinjen mellan den lyckliga och den olyckliga tiden.¹¹ Kungen var för första gången rejält trängd; den snabbt tillkomna regeringsformen var ett uttryck för en maktdelning, konstitutionalism, som hans ledarstil – ”le despotisme personnel et légal” – trotsade. Hur skulle han nu gå vidare? Vädja till nationen, alliera sig med den framväxande medelklassen?¹² Eller abdikera till förmån för hertig Carl, adelsoppositionens man?¹³ Eller vänta och se? Han valde inget av dessa alternativ.

Alf Åberg kan ses som en modern introduktör till en kortsiktig inrikespolitisk förklaring till Gustav III:s ryska krig: ”Efter riksdagen fattade han ett djärvt beslut. Han ville avvärja oppositionen och återställa sin *popularitet* (min kurs.) genom ett framgångsrikt krig.”¹⁴ Fler bevekelsegrunder kan spåras, t.ex. hos Nils Erik Villstrand: ”Genom ett framgångsrikt krig där Sveriges östgräns flyttades österut ville kungen återfå sin popularitet särskilt bland adeln. Den ryska inblandningen i svensk politik skulle upphöra.”¹⁵

Krig var ett vanligt alternativ för tidens furstar.¹⁶ Kungen prioriterade en militär lösning. I ett modernt översiktsverk, *Sveriges historia 1721–1830*, är orsaken inrikes problem: ”Kriget var tänkt att bli kort och avgöras till sjöss medan ryssarna var upptagna på annat håll av kriget mot Osmanska riket. Gustaf III hoppades att det skulle stärka hans *inrikespolitiska* (min kurs.) situation och i bästa fall ge territoriella vinster.”¹⁷ De inrikespolitiska motsättningarna var kungens främsta

-
11. Se t.ex. Fredrik Lagerroth, *Konung och adel. Ett bidrag till Sveriges författningshistoria under Gustaf III* (Stockholm 1917), s. 1 f.
 12. Om Gustav som propagandist, se Stig Boberg, *Kunglig krigspropaganda* (Göteborg 1967), passim.
 13. *Hedvig Elisabeth Charlottas dagbok. Del III* (Stockholm 1902–1942), februari 1789, passim.
 14. Alf Åberg, *Vår svenska historia* (Stockholm 1978), s. 334.
 15. Nils Erik Villstrand, *Riksdelen. Stormakt och rikssprängning 1560–1812*, *Finlands historia* 2, Skrifter utgivna av Svenska litteratursällskapet i Finland (SSLS) 702:2 (Helsingfors & Stockholm 2009), s. 249.
 16. Henrika Tandefelt, *Konsten att härska. Gustaf III inför sina undersåtar*, SSLS 706 (Helsingfors & Stockholm 2008), s. 234.
 17. Elisabeth Mansén, *Sveriges historia 1721–1830* (Stockholm 2011), s. 52. Temat varierar: *Sveriges historia 1521–1809* (Göran Behre, m.fl. utg.) (Stockholm 1992), s. 272 f.: ”Gustaf III mötte på riksdagen 1786 en kraftig opposition. Ryssvänliga grupper vädrade morgonluft [---]. Samtidigt började separatister att uppträda inom de högre stånden i Finland. [---] Vad som kunde inträffa – och detta stod klart för Gustaf III – var att krafterna bakom riksdagsoppositionen förenade sig med separatiströrelsen. Ett krig med Ryssland framstod för Gustaf III som *en väg ut ur situationen i Sverige*

motiv. De citat som här presenteras är variationer på samma tema. Vårt kollektiva minne när det gäller Gustav III:s ryska krig förefaller ligga relativt fast. Sitt livs kanske viktigaste beslut fattade kungen enligt denna frekventa förklaringsmodell i ett kort perspektiv. Begrepp som rikets säkerhet, suveränitet, realpolitik och geopolitik lyser med sin frånvaro i den historiska litteraturen.

Samma förklaring möter vi hos ett samtida vittne, den ryske ministern Razumovskij: den svenske kungen önskade krig av äregirighet, äventyrlust och av politiska skäl för att stilla det jäsande missnöjet bland folket; han traktade efter undersåtarnas beundran och lojalitet för återstoden av sin regeringstid och inbillade dem att Ryssland hyste fientliga planer mot honom.¹⁸ Katarina raljerade över Gustav: han var teatralisk och smått löjlig. I januari 1789 lät hon sätta upp operan *Ynkehjälten* på Eremitage-teatern. Här lyckas det elakt med hans drömmar och skryt om kommande triumfer i ryska kriget.¹⁹

Kungens omsorg om sin och rikets ära styrde hans handlingar, konstaterade Peter Englund i sitt inträdestal i Svenska Akademien där han lyfte fram sin företrädare Erik Lönnroths Gustav III-biografi: ”Kungagärningen förvandlades till ett slags heroiskt maskspel. Och han sökte tidigt krig, då det skulle låta honom spela den mest åtråvärda rollen av alla: hjälten. Med vem det där kriget skulle utkämpas var av mindre vikt.”²⁰ Sverige var en stormakt och hade en roll att spela i Östersjöområdet. Efter fiaskot under riksdagen var hans tro på den rättfärdig-

(min kurs.)” Jfr äv. Göran Rystad, 1788: *Varför krig? Något om bakgrund och orsaker till Gustav III:s ryska krig*, ”Gustav III:s ryska krig”, red. Gunnar Artéus (Västervik 1992), s. 22: Gustav III:s tolkning av förutsättningarna för ett framgångsrikt krig var ”sangvinisk och orealistisk”; kriget var ”en dramatisk lösning av hans personliga och politiska problem”. Folkkrättslig historieskrivning har jämfört kungen med Hitler: ”I likhet med Adolf Hitler och dennes attack på Polen hundraftio år senare lät han [Gustav III] den svenska attacken föregås av en gränsincident där personer utklädda i fiendens uniformer fick begå aggression som i sin tur motiverade självförsvar.” Olof Bring, *Neutralitetens uppgång och fall – eller den gemensamma säkerhetens historia* (Stockholm 2008), s. 82.

18. Razumovskijs depech mars 1788, Ryska utrikesministeriets arkiv, Moskva. Jfr Odhner, ’Razumovskijs not den 18 juni 1788. Historiska studier’, *Festskrift tillägnad Carl Gustaf Malmström* (Stockholm 1897), s. 9.
19. Rainer Knäpas, ’Fredstemplet på krigsteatern. Värälä 1790’, *Historisk Tidskrift för Finland* 97 (1997:3), s. 466 f.; Bengt Jangfeldt, *Svenska vägar till S:t Petersburg* (Stockholm 1998), s. 105 f.
20. Peter Englund, ’Inträdestal av Peter Englund’, *Tal och texter 20 december 2002* (Stockholm 2003), s. 47.

görande äran en tröst, poängterar Sven Delblanc. Eftervärlden är en furstes enda domstol. Denna läxa hade han fått sig inpräntad från unga år. Äregirighet var inget negativt under 1700-talet, upplysningsmännen tog den i försvar som en av flera mänskliga lidelser.²¹

Att ära det svenska namnet hade rättfärdigat kungens planer på ett krig mot Danmark med syfte att erövra Norge (en imperialistisk tanke från Karl XII:s dagar) och samtidigt bryta den dansk-ryska inringningen.²² Strategin hade diskuterats med general Johan Christopher Toll och generalamiral Henrik af Trolle, skärgårdsflottans och högsjöflottans chef. Till dem hade Gustav före sin italienska resa delegerat krigsplanläggningen, men i mars 1784 gav han kontraorder.²³ Äran hade gränser. Operationen saknade stöd bland stormakterna och kunde bara genomföras om ryska flottan hade lämnat Östersjön med destination Medelhavet. Den snabba ryska annekteringen av Krim bidrog säkert till beslutet.²⁴

Under sin vistelse i Rom hade Gustav III många privata samtal (1784) med Frankrikes ambassadör, kardinal Joachim de Bernis. Kardinalen vann hans förtroende och kungen kunde tala med honom fritt ur hjärtat, bl.a. om begreppet ära. I Rom befann sig också den ryske diplomaten Arkadij Ivanovitj Morkov för att spionera på Gustav III. Morkovs höga svansföring föreföll olycksbådande. Den vänskapliga perioden med Katarina tycktes vara över. Bernis skrev till sin utrikesminister om samtalen med kungen:

I ett privatsamtal sade Hans Majestät till mig: Jag har öppnat mitt hjärta för Er från första början: jag älskar ära och ryktbarhet, det tillstår jag; men jag älskar ännu mer mina staters säkerhet och välgång. Det tillkommer mina vänner, som är mäktigare än jag att vaka över det. Ni vet vem som omger mig. Ni vet allt jag har att frukta av den ärelystnad som jäser i mitt grannskap.²⁵

Gustav III var förvisso förställningskonstens mästare, men detta citat måste värderas högt. Kungen tillstår sin äregirighet men prioriterar

21. Sven Delblanc, *Ära och minne. Studier kring ett motivkomplex i 1700-talets litteratur*, diss. (Uppsala 1965), s. 160 ff. och 167 ff.

22. Lönnroth, *Den stora rollen*, s. 84, 94 f.

23. Karl Mellander, *Johan Christopher Toll som militär och politiker under Gustaf III*, diss. (Stockholm 1933), s. 131 f.

24. *Gustaf t. E. V. Taube*, 25.7.1783. Se Gunnar von Proschwitz, *Gustaf III. Mannen bakom myten* (Lund 1992); jfr Sten Carlsson, *Svensk historia II*, s. 222.

25. Pierre de Bernis t. Vergennes, Rom 20.4.1784, kopia, Kungl. arkiv 1, Handskriftssamlingen, Riksarkivet, Stockholm. Jfr von Proschwitz, *Gustaf III*, s. 262.

rikets säkerhet. Den personliga äregirigheten fanns där med modersmjölken. ”Det var kärleken till fosterlandet och till äran, som blev ledstjärnan i Gustavs moraliska utveckling, den blev hans religion och sedelag”,²⁶ betonade redan Beth Hennings. Det hörde i själva verket till en konungs befattningsbeskrivning att vårda nationens ära. Begreppet ära förekommer rikligt i den kungliga retoriken. Vid Svenska Akademiens invigning prisade Gustav III sina insatser för landets bästa. Syftet med akademien var Sveriges ära. Den ära som vinnas genom hög litterär kultur är beständigare och mindre dyrköpt än den krigiska.²⁷ Enligt Bernis älskade kungen ”statens säkerhet” mer än ära. Också den franske ministern rapporterade hem om hans dolda ledaregenskaper:

Ju mer man känner konungen av Sverige, dess mer beklagar man den blandning (mellan statsaffär och teaterrepetition), som hindrar, att man gör honom den rättvisa han förtjänar. Alla människor ser honom vid repetitionen, men man känner inte, vad som tilldragit sig i konseljen. Man dömer av det yttre och sluter att det är en furste, som finner statssakerna tråkiga och blott tänker på sina nöjen.²⁸

Den kortsiktiga förklaringsmodellen tycks i förstone ha fog för sig, också bakåt i historiografin. I sitt magistrala verk om Gustav III noterar Claes Theodor Odhner vad kungen sagt till Armfelt: ryska kriget var en följd av 1786 års riksdag. Men Odhner ifrågasätter Armfelts utsaga.²⁹ Han söker motivet runt 1783–1784 och belyser den ryska infiltrationen i svensk inrikespolitik: kejsarinnan avvaktade första bästa tillfälle att angripa Sverige, avskaffa RF (regeringsformen) 1772 och krossa Gustavs livsverk. Kungen hade inget annat val än att förekomma sin fiende. Om detta kan man ha delade meningar, men ”hans sak

26. Beth Hennings, *Gustav III som kronprins*, diss. (Stockholm 1935), s. 156. Cit. ursprungligen Odhners.

27. Delblanc, *Ära och minne*, s. 223.

28. Beth Hennings (red.), *Ögonvittnen om Gustav III* (Stockholm 1960); De Pons till Vergennes 31 dec. 1784, s. 235 f.

29. Claes Theodor Odhner, *Sveriges politiska historia under konung Gustaf III:s regering*. D. 3 (Stockholm 1905), s. 1 ff. Eminentare kännare av epoken, Sten Carlsson och Gustav III-forskningens portalgestalt Erik Lönnroth, lyfter liksom Odhner fram en strategisk motivering för kriget, en gränsrevision, en likvidering av den ryska inblandningen, ett höjt internationellt anseende och samtidigt en triumf över adeln. Carlsson ser De Geer och Pechlin som den ryske ministern Morkovs främsta kontaktmän, medan Sprengtporten inte hade någon framgång med separatismen, se a.a. s. 232; Lönnroth betonar försvarsaspekten, se a.a. s. 161. Jfr Leif Landen, *Gustaf III. En biografi* (Stockholm 2004), s. 291 f.; Stig Ramel, ’Sprengtporten, Georg Magnus’, *Svenskt biografiskt lexikon* (Stockholm 2007), s. 65 f.

var Sveriges sak, häri ligger det bästa eller rättare den enda försvaret för krigsplanerna”.³⁰

Det politiska intresset hade aldrig varit större än 1786. ”Hela nationen beredde sig till mötet som till ett fälttåg”, skrev biskopen, rojalisten C. G. Nordin.³¹ Gustavs planer gick i stå. Men var han verkligen en förlorare? Odhner tvekar – så också Pentti Renvall. Oppositionen hade fått demonstrera mot kungens självhärskarlater och avreagera sig, men inte mer. Även den viktiga frågan rörande bevillningen omintetgjordes av Gustav III. I sitt avskedstal ställde han kompromissvänlighet mot antagonisternas misstänksamhet, och tog poäng.³²

Var en kortsiktig inrikespolitik kungens enda drivkraft? Bör vi inte se mindre moraliserande på hans handlande i en tid av hänsynslös utrikespolitisk beräkning? Gustavs försök att hävda suveräniteten kan också ses positivt, menar Beth Hennings. Frågan om krigets berättigande borde utredas. Mot sangvinismen³³ ställer Hennings ”den oerhörda fara som låg i förbindelsen mellan det ryska kabinettet och adelsoppositionen i Sverige”.³⁴ Hennes hypotes ger oss anledning att ifrågasätta den ovan belysta förklaringsmodellen och för tanken från begreppet ära till stormakternas kamp om hegemonin i Östersjöområdet.

Krigsutbrottet 1788 i ljuset av geopolitiken kring Östersjön efter freden i Nystad

Efter Karl XII:s fall var Sverige mer isolerat än någonsin. Nya aktörer – Ryssland, England, Österrike och Preussen – pockade på inflytande i det från ekonomisk synpunkt extremt viktiga Östersjöområdet. Frankrikes roll inte att förtiga; utrikesministern Choiseul såg ett Sverige med förstärkt verkställande makt som en potentiell allierad. I slutet av frihetstiden (1771) inbjöd han kronprins Gustav till Paris för konsultation.³⁵ Som mångårig minister i Paris ledde Carl Fredrik Scheffer

30. Odhner, *Sveriges politiska historia under konung Gustaf III:s regering*, s. 4.

31. Sten Carlsson, *Svensk historia* II, s. 224.

32. Pentti Renvall, *Finsk representation i Sveriges riksdag* (Stockholm 1967), s. 373 f.

33. Ett vanligt begrepp för att beskriva Gustav III:s utrikespolitik inför ryska kriget.

34. Beth Hennings, 'Olösta problem kring Gustaf III', *Fyra gustavianska studier* (Stockholm 1967), s. 154 ff.

35. Choiseul hade länge varit drivande för monarkisk restauration i Sverige, se Jägerskiöld, *Den svenska utrikespolitikens historia*, s. 231 och Hennings, *Gustav III som kronprins*, s. 273.

förhandlingarna.³⁶ Frankrike lovade att nästkommande sommar sända en eskader till Östersjön i avsikt att vara Sveriges krona till tjänst. Samtidigt genomskådade Scheffer en biavsikt, ”den nämligen att obligera Ryssland till att kvarhålla i Östersjön den sjömak, som eljest kunde vara ämnad till Medelhavet”.³⁷ Onekligen konfronterades Gustav under Parisbesöket med geopolitikens premisser.

Matti Klinge har påmint om stormaktsproblematiken inom makt-eliten under 1700-talet. Sveriges relativa nedgång jämfört med Ryssland kan ge en falsk bild. Militära stödjepunkter som Karlskrona, Sveaborg och Göteborg visar Sveriges styrka som territoriell stormakt vid Östersjön. Samtidigt provocerade bygget av Sveaborg ryssarna, som 1721 och 1743 återlämnat ett Finland som de redan erövrat. Mössornas vänskap med Ryssland eller hattarnas revanschlystnad hade varit alternativen i utrikespolitiken, som styrdes av inhemska krafter men också i högsta grad av mutor och påtryckningar utifrån.³⁸

Gustav III var sin egen utrikesminister i kraft av sin nya författning;³⁹ han knöt an till det vänskapliga alternativet, brevväxlade privat med Katarina, träffade henne på toppmöten – han ville skapa förtroende (en hypotetisk *plan A* i denna studie). Den fredliga sekvensen i förhållandet till grannen började brevlades direkt efter statskuppen.⁴⁰ Sommaren 1777 önskade Gustav med stor svit gästa Petersburg, men Katarina var avvisande. Efter förnyad kontakt med ryska hovet hälsades han till slut välkommen inkognito.⁴¹ ”Allt går efter mina önskningar”, skrev han till sin bror hertig Carl.⁴² I Petersburg skulle han – på gammal svensk mark – stå öga mot öga med imperiebyggaren Peter den store själv i ett vaxkabinett, och i egenskap av greve av Gotland otvunget umgås

36. Lönnroth, *Den stora rollen*, s. 32. Trots Choiseuls fall genomfördes mötet tack vare den grå eminensen Scheffer. Scheffer, f.d. diplomat och riksråd, frimurarnas stormästare, spelade även stor roll vid tillkomsten av RF 1772.

37. Helle Stiegung, *Den engelska underrättelseverksamheten rörande Sverige under 1700-talet*, Historiskt arkiv 12 (Stockholm 1961) s. 34 f. Scheffer till kanslipresidenten den 8 mars 1771.

38. Matti Klinge, *Östersjövärlden* (Stockholm 1994), s. 87 ff. samt densamme, ’Utan Sveaborg inget Finland’, *Svenska Dagbladet* 3.5.1998.

39. Jägerskiöld, *Den svenska utrikespolitikens historia*, s. 242. Förbud dock att ”krig och örlog göra utan riksens ständers ja och samtycke” (§ 48).

40. Se t.ex. Nikula, *Adolph Fredric Munck*, s. 152.

41. Jangfelt, *Svenska vägar till S:t Petersburg*, s. 92 ff.

42. Gustav till hertig Carl, 26.6.1777, von Proschwitz, *Gustaf III*, s. 156; jfr Nikula, *Adolph Fredric Munck*, s. 44 f.

med det expansiva imperiets arvtagerska.⁴³ Grannsämjan bekräftades följande år då den ryske ministern von Simolin rappellerades på Gustavs begäran.⁴⁴ Den stärktes av den väpnade neutraliteten (signerad Sverige, Danmark, Ryssland);⁴⁵ den väpnade neutraliteten betraktades i London som en fientlig handling (den nordiska konfederationen).⁴⁶ Den familjära korrespondensen mellan Gustav och Katarina fortsatte och än en gång (i Fredrikshamn 1783) möttes de ansikte mot ansikte.⁴⁷

Katarina och Gustav hade haft mycket gemensamt som djupt engagerade frankofiler, men de var samtidigt huvudaktörer och antagonister i den geopolitiska dragkampen kring Östersjön. Deras brev har legat outgivna i ryska och svenska arkiv i mer än tvåhundra år. Medan Katarina i sina (publicerade) brev till kejsar Joseph utan hämningar delade ut sarkasmer till den svenske kungen, har Gustav själv inte kunnat ge sin syn på motparten. Sedan hans brev getts ut i svensk språkdräkt av Gunnar von Proschwitz kan han få tala i egen sak.⁴⁸ Breven visar med full evidens att Gustav genomskådat sin motspelare. Deras vänskap var aldrig uppriktig, skriver redan Adlerbeth. Själva statsintresset förbjöd det.⁴⁹ Gustavs brev är nyckeln till hans ledarskap, där äregirighet och realpolitiska insikter flätas samman.

Den relativt långa perioden av vänskap havererade 1784 – en avgörande vändpunkt i relationerna. Ett brev från Katarina dryper av ironi.⁵⁰ Morkov gör entré som minister i Stockholm; som en av hennes mest slipade diplomater har han direktiv att blåsa liv i det ryska partiet, alliera sig med adelsoppositionen och återupprätta frihetstidens författning. Morkovs instruktion innehöll en formlig krigsförklaring

43. Jangfelt, *Svenska vägar till S:t Petersburg*, s. 44.

44. von Proschwitz, *Gustaf III*, s. 158.

45. Konventionen var ett verk av Gustav III. Jfr E. Hildebrand & L. Stavenow (utg.), *Sveriges historia till våra dagar*. D. 10 (Stockholm 1925), s. 74.

46. Se Gerhard, *England und der Aufstieg*, s. 125 ff., främst avsnittet 'Die Bewaffnete Seeneutralität von 1780'.

47. Jägerskiöld, *Den svenska utrikespolitikens historia*, s. 287 ff.

48. G. v. Proschwitz (utg.), *Katarina II och Gustaf III. En återfunnen brevväxling* (Stockholm 1998). Originalbrevet i *Catherine et Gustave III. Une correspondance retrouvée* (Stockholm 1998).

49. Gudmund Göran Adlerbeth, *Historiska anteckningar*. D. 1 (Lund 1893), s. 31.

50. Katarina till Gustav 17.3.1784, von Proschwitz, *Katarina II och Gustaf*, s 201 f.; Lönnroth, *Den stora rollen*, s. 102.

mot Gustav och Sveriges nya grundlag.⁵¹ Samtidigt hade det franska stödet från Choiseuls tid börjat avta.⁵² Ryska flottan var sedan 1770 under upprustning, en maktdemonstration i Peter den stores stil (det svenska flottprogrammet kom i gång 1780).⁵³ När Gustav till slut bröt freden hade den ryska flottan expanderat på ett dramatiskt sätt.⁵⁴ Varför gick han i krig mot denna formidabla motståndare? Handlade det om sangvinism eller realpolitik? Frågan kvarstår.

Varje historiker är förvisso bunden av sin tid. Två bortglömda avhandlingar (1944) förtjänar dock att begrundas, inte minst i denna studie. Signe Carlsson konstaterar att både England och Preussen ställt sig bakom den av Gustav III önskade gränsregleringen. Hon visar att "kejsarinnan och den svenska oppositionen var överens om att vid lämpligt tillfälle omstörta den svenska författningen". Gustav III:s planer på ett krig mot Ryssland vid lämpligt tillfälle måste därför anses fullt försvarliga.⁵⁵ Erik Ludvig Birck hade efter långvarig fronttjänstgöring som officer personlig erfarenhet av krigets tunga värv. Han betonar Sveriges isolering och det växande hotet från Ryssland. Det gällde att avvärja detta hot när tillfälle bjöds "för att trygga statsskicket fortbestånd och därmed rikets framtid". Vid krigsutbrottet var beredskapen på ryska sidan bristfällig och befolkningen i Östersjöprovinserna ansågs opålitlig. Att kungen påskyndade krigsutbrottet är en gåta: förmodligen hade han räknat med subsidier från Turkiet. Däremot handlade han strategiskt rätt, då ryska flottan måste hindras från att löpa ut ur Östersjön. I annat fall hade kriget med turkarna förmodligen avgjorts redan sommaren 1788, ryska armén omgrupperats och utgången för Sverige blivit katastrofal.⁵⁶ Birck lyfter också fram ett källmaterial som

-
51. Odhner, *Razumovskijs not den 18 juni 1788*, s. 5. Med Morkov hade Gustav förgäves diskuterat en rysksvensk allians. Se Lönnroth, *Den stora rollen*, s. 101. Gustavs hopp stod nu till Frankrike, se Gerhard, *England und der Aufstieg*, s. 224.
 52. Jägerskiöld, *Den svenska utrikespolitikens historia*, s. 303.
 53. Flottan moderniserades under af Trolle och af Chapman. Jfr Nikula, *Adolph Fredric Munck*, s. 152.
 54. 26 svenska linjeskepp stod mot 41 ryska (plus 6 under byggnad), 16 svenska fregatter mot 25 ryska. Glete, *Kriget till sjöss 1788–1790*; Artéus, *Gustaf III:s ryska krig*, s. 123–133.
 55. Signe Carlsson, *Sverige och Storbritannien 1787–1790*, diss. (Lund 1944), s. 32 ff., 312 ff.
 56. Under en permission på sex månader fullbordade författaren manuskriptet i slutet av 1943. Erik Ludvig Birck, *General Tolls krigsplan år 1788*, diss. (Helsingfors 1944), s. 3 ff., 369, 402 ff.

numera förefaller försummat – de s.k. Hagaprotokollen.⁵⁷ Både Carlsson och Birck har ett geopolitiskt perspektiv.

Händelserna på Krim hade bäring på Gustav III:s utrikespolitik. Den vänskapliga perioden med Katarina var över, förtroendet brutet; oron ökade med Morkov som minister i Stockholm. Tre år senare lät-tade trycket och ett fönster öppnades för Gustav III; i september 1787 kom nyheten att ryska armén kraftsamlats i söder för en uppgörelse med turkarna. Men vad skulle hända om Turkiet bröt samman? Hur skulle briterorna ställa sig om Ryssland och Habsburg fick kontroll över östra Medelhavet med franskt bistånd?

I detta läge (oktober) närmade sig Gustav Danmark, (ett slags *plan B*). Hans samtal med den danska statskonstens virtuose arkitekt, greve A. P. Bernstorff i Köpenhamn visar, även om de blev resultatlösa, att hela Östersjöfrågan ventilerades på svenskt initiativ. Det hade under mötet funnits en samsyn om Rysslands expansion.⁵⁸ Att liera sig med Danmark var inget orealistiskt alternativ. Öresund skulle kontrolleras av två allierade stater.

Spänningen steg i Europa. I januari kom en depesch från London som Gustav tolkade positivt – krigsministern Toll och finansministern Ruuth kallades genast till Haga.⁵⁹ Här hölls de hemliga krigskonseljerna, (en *plan C* började ta form).⁶⁰ Protokollen är av extremt stort intresse för krigets förhistoria och för förståelsen av drivkrafterna bakom Gustav III:s politik.

Toll och Ruuth, liksom sekreteraren Otto Wrede, var högt uppsatta frimurare. Som Frimurarordens höge beskyddare och protektor kunde kungen alltså räkna med sina rådgivares obrottsliga lojalitet. I kretsen av dessa frimurarbröder fattade han sitt livs viktigaste beslut.⁶¹ Han tycks nu ha kommit till vägs ände, och en uppgörelse med den mäktige

57. *Hemliga krigskonseljens protokoll år 1788*, SSLS 306 (Helsingfors 1946). (Inledning av E. L. Birck). Birck granskar de nio protokollen ur krigshistorisk synpunkt, så även Lönnroth, *Den stora rollen*, s. 141 ff. Birck visar (s. 99) att Morkov och Razumovskij hade instruktioner att med ett ryskt parti omstörta författningen. I januari 1788 uppvaktades Katarina av en av adelns ledande oppositionsmän, A. L. Stierneld.

58. Odhner, *Sveriges politiska historia*, s. 13 ff.; Jägerskiöld går med relativt lätt hand förbi detta, *Den svenska utrikespolitikens historia*, s. 307 f.

59. Mellander, *Johan Christopher Toll*, s. 188 f; Lönnroth, *Den stora rollen*, s. 143.

60. Jfr Nikula, *Adolph Fredric Munck*, s. 155 ff.

61. Göran Anderberg, *Frimuraren Gustaf III* (Partille 2009), s. 71; Toll var särskilt betrodd, s. 87 ff.

grannen i öster skulle förr eller senare komma. Från sitt trontillträde hade han under många år prövat en konstruktiv vänskapspolitik (en plan A) men förgäves. Han var fullt medveten om sitt höga spel och rådgivarnas frenetiska invändningar båtade föga. Kvällen före sin avresa till Finland lämnade han över protokollen till Toll och Ruuth med orden:

Vårt liv är osäkert. Det är Försynen som ensam vet om jag återkommer eller ej ifrån den strid som nu börjas; skulle jag stupa fölle säkert Nationens hela hat och ovilja på Eder mina Herrar som man anser det hava tillstyrkt; Jag lämnar Eder därför desse Original protocoller med Min Egenhändigaste Justering å varje protocoll för att då jag ej mer är till, visa Nationen att Ni sökt avstyrka det och det är endast min Befallning och i följd av de uppgifter jag genom Mine Ministrar vid de Utrikes Hoven erhållit som Jag företagit detta Krig.⁶²

Kungen var fullt medveten om att hans projekt var förknippat med stora risker, men verkligheten med ett officersmyteri, ett möjligt inbördeskrig⁶³ och dramatiken i Viborgska viken skulle överträffa allt.

Som en röd tråd genom protokollen går den brutala geopolitiska osäkerheten. Redan i det första protokollet (13.1.1788) sätter kungen ”rikets självständighet” i fokus.⁶⁴ Emot ”sin önskan och personliga böjelse” var han (3.2) beredd att offra alliansen med Frankrike för att närma sig England. Huvudsyftet var ”att grundlägga Rikets framtida säkerhet medelst Ryska maktens inskränkande och Ottomanska Portens understödjande”.⁶⁵ Här refererar han till rikets suveränitet och säkerhet, centrala begrepp med ursprung i det westfaliska stats-systemet. I samtal med Hedvig Elisabeth Charlotta står också suveräniteten i fokus:

Kriget är ett förfärligt gissel, men ibland är det nödvändigt – Vi har rätten på vår sida, kejsarinnan har velat avsätta mig. Hon vill angripa mitt land, jag har lidit alltför stora oförrätter, man måste göra sig oberoende.⁶⁶

62. *Hemliga krigskonseljens protokoll år 1788*, s. 105. Toll förvarade protokollen privat från 1788 till sin död 1817, därefter Ruuth och J. De la Gardie. Därmed avväpnades framtida kritik mot Toll, Ruuth och frimurarna som delaktiga i beslutet om krig. Jfr Nikula, *Adolph Fredric Munck*, s. 161.

63. Signe Carlsson, *Sverige och Storbritannien*, s. 314 f.

64. *Hemliga krigskonseljens protokoll år 1788*, s. 106.

65. *Hemliga krigskonseljens protokoll år 1788*, s. 118.

66. Hennings, *Ögonvittnen*, s. 262 f. Samtal i april 1788, före krigsutbrottet.

Kort före krigsutbrottet lutade sig kungen mot internationell rätt i denna replik om sin stats oberoende. Med freden 1648 hade folkrättsliga principer satts i fokus, inte minst frågan om krigets rättfärdighet.⁶⁷ I denna anda hade P. P. Sjafirov, en av Peter den stores ledande diplomater, redan 1717 publicerat den första och enda avhandlingen inom internationell rätt på ryska, tryckt i ett enormt antal exemplar och översatt till tyska och engelska. Skulden för stora nordiska kriget läggs helt och hållet på den svenske kungen.⁶⁸

De westfaliska principerna hade också spelat en roll när den svenska regeringen undvek att ”förklara krig” när man gick in i det pommerska kriget.⁶⁹ Ett överraskande anfallskrig för rikets oberoende stred förvisso mot grundlagen men kunde i Gustav III:s värld vara folkrättsligt legitimt. Dessutom hade läget tillspetsats av den utrikespolitiska debatten i Frankrike, där den traditionella turkvänliga politiken fördömdes i skriften *Considérations sur la guerre des Turcs et des Russes*. Skulle Sveriges båda allierade gå skilda vägar? Gustav III:s reaktion blev omedelbar. Den resulterade i den svenska propagandans märkligaste verk, *Du péril de la balance politique de l'Europe*.⁷⁰ Här naglades Gustavs geopolitiska synsätt fast. Hagaprotokollen visar också med full evidens att kungens beslut om ett anfallskrig utlöstes av nyheten om den ryskturkiska konflikten om Krim, signalerna från London och det nya storpolitiska läget. Det gällde att på lång sikt lösa frågan om rikets säkerhet och oberoende. I denna kontext förefaller det spektakulära bråket på riksdagen 1786 mycket avlägset.

Det ryska hotet under Gustavs formativa år

Efter flera år av vänskap upplevde Gustav under besöket i Rom det ryska imperiet som en fara, ett hot som hela tiden gränsade till krig. Född och upp vuxen under frihetstiden bar han med sig denna oro för landets framtid. Ständerväldets brister hade blivit störande, t.ex. den

67. Bring, *Neutralitetens uppgång*, s. 75.

68. P. P. Sjafirov, *A Discourse Concerning the Just Reasons Which his Czarish Majesty, Peter I...had for beginning the War against the King of Sweden Charles XII, Anno 1700* (i engelsk översättning 1723). Se Cracraft, *The Revolution of Peter the Great*, s. 30 f. och s. 70 ff.

69. Bring, *Neutralitetens uppgång*, s. 75. Jfr Peter Haldén (red.), 1648. *Den westfaliska freden* (Lund 2009), s. 58 f.

70. Boberg, *Kunglig krigspropaganda*, s. 65 ff.

styrande maktens svaghet, ständernas okontrollerade övermakt, korrptionen, den svaga utrikesledningen och partiernas nära kontakter med främmande makter.⁷¹ Frihetstiden har i historiografin sina belackare och apologeter.⁷² För den alltmer politiskt mogna Gustav var RF 1720 och de maktägande ständerna en styggelse, men från rysk synpunkt ett ideal. Detta ideal ville kejsarinnorna Elisabet och Katarina till varje pris slå vakt om. Ett destabiliserat Sverige, en vasallstat, gynnade de ryska intressena i Östersjöområdet. Till sin hjälp hade de sin armé, sin flotta, sina ministrar och spioner i Stockholm och sitt *Cabinet noir*, den hemliga censurtjänsten som övervakade alla utlänningar i Ryssland.⁷³ Och i Peter den stores anda hade de en folkrättslig grund (Sjafirovs *Discourse*) att stå på vid en militär konflikt med Sverige.

På Carl Gyllenborgs tid satte den mäktige grannen i öster stopp för en självständig svensk utrikespolitik och hattpartiets gamle ledare fick uppleva att Sverige i praktiken degraderades till en rysk satellitstat.⁷⁴ Gyllenborg avgick samma år som Gustav III föddes. I Petersburg sågs Adolf Fredrik som en pålitlig marionett. Under riksdagsvalet 1746 satsades mer rubler än någonsin (men även pund och louisdoror flödade). Rysk minister i Stockholm var Johann Albrecht von Korff⁷⁵, som hade instruktioner om att främst förhindra hattarnas försök att återinföra suveräniteten (ökad kungamakt) i Sverige.⁷⁶ Enligt Carl Gustaf Tessin (kanslipresident efter Gyllenborg) avslöjade man en hel propaganda-central hos von Korff.⁷⁷ von Korffs samarbete med mössorna hade snart passerat landsförräderiets gränser. Hans hotfulla språk var inte tomma ord: ryska galärer tog vinterkvarter i Fredrikshamn.⁷⁸

71. Nils Herlitz, *Grunddragen av det svenska statsskickets historia* (Stockholm 1952), s. 184; Michael Roberts, *Sverige under frihetstiden* (Stockholm 2003), s. 148 ff.

72. Se Hugo Valentin, *Frihetstiden inför eftervärlden. Med en kompletterande efterskrift av Birger Sallnäs* (Stockholm 1964). Jfr Valentins historiografiska översikt med Fredrik Lagerroth, *Frihetstidens författning* (Stockholm 1915). Lagerroth betraktar Gustav III:s ingripande som reaktionärt. De yngre mössornas politik var progressiv.

73. Proschwitz, *Katarina II och Gustaf III*, s. 208.

74. Göran Nilzén, *Carl Gyllenborg: en frihetstida hattpolitiker* (Stockholm 2007), s. 214.

75. von Korff var den förste i raden av ryska ministrar och infiltratörer, han följdes av Nikita Panin (1748–1759), Ivan Andrejevij Osterman (1760–1774), Ivan Matvejevij Simolin (1774–1779), Arkadij Ivanovitj Morkov (1785–1786) och Andrej Razumovskij (1787–1788).

76. Arne Remgård, *Carl Gustaf Tessin och 1746–1747 års riksdag*, diss. (Lund 1968), s. 40.

77. Ingemar Carlsson, *Parti – partiväsen – partipolitiker 1731–1743* (Stockholm 1981), s. 110.

78. Göran Nilzén, *Carl G Tessin. Uppgång och fall* (Stockholm 2012), s. 138 ff.

På sitt burdusa maner angrep von Korff kronprinsen vid en ökänd audiens. Adolf Fredrik kunde tacka kejsarinnan Elisabet för sin ställning, och han borde därför följa hennes intentioner och inte lyssna till olämpliga rådgivare som Tessin. Adolf Fredrik hade brustit i vördnad för kejsarinnan och visat förakt för Rysslands vänskap. Visade han inte bättring skulle hon tvingas ”avbryta sina kärleksfulla bemödanden för Adolf Fredriks välfärd”. Förolämpningarna tillbakavisades: Adolf Fredrik var inte guvernör över en landsända med skyldighet att rapportera till kejsarinnan.⁷⁹ von Korff attackerade hattpartiet i allmänhet och Tessin i synnerhet. Tessin skulle inte glömma – många år senare återkom han, som Göran Nilzén visat, till den ryske ministerns sarkasmer: ”von Korff hör till spyflugsläktet” (1760).⁸⁰ Den långvariga krisen i förhållandet till Ryssland i slutet av 1740-talet var ett nytt inslag i Sveriges förhållande till främmande makter.

von Korff efterträddes av Nikita Panin, skolad i kabinettspolitikens intrigspel. Kejsarinnan Elisabets syn på författningen slogs fast av Panin i två promemorior (den första i januari, den andra i augusti) till regeringen under 1749; i januari 1750 skärptes hoten. Återinförd suveränitet tolererades icke; kejsarinnan skrädde inte orden, hon var grundlagens garant enligt Nystadsfreden (§ 7). Sverige hade att foga sig: det fanns trupper vid gränsen, och de skulle vid behov gå in i Finland för att skydda den svenska friheten.⁸¹ Den omtvistade paragrafen (se nedan) saknades vid freden i Åbo. Det tolkades på svenskt håll som att den annullerats, medan ryssarna hävdade motsatsen eftersom den inte uttryckligen hade upphävts.⁸² Med von Korffs audiens hos kronprinsen och Panins promemorior hade Sveriges förhållande till Ryssland nått ett bottenläge. Den ryska infiltrationen var Gustav III:s arvedel.

Under Tessins sista levnadsår hade kronprins Gustav täta kontakter med honom, både brevledes och vid besök på Åkerö (1769). Vad de talade om vet vi inte.⁸³ Det är inte osannolikt att Tessin på tu man hand med tronföljaren vädrade sitt förakt för Korff. Den unge kronprinsen

79. Remgård, *Carl Gustaf Tessin och 1746–1747 års riksdag*, s. 52 ff.

80. Nilzén, *Carl G Tessin*, s. 143 ff.

81. Sten Carlsson, *Svensk historia II*, s. 147; Stavenow, *Sveriges historia till våra dagar*. D. 9, s. 230 ff.; Jutikkala, *Finlands historia*, s. 163; Roberts, *Sverige under frihetstiden*, s. 61.

82. Jägerskiöld, *Den svenska utrikespolitikens historia*, s. 177–180; Jutikkala, *Finlands historia*, s. 159.

83. Marie-Christine Skuncke, *Gustaf III. Det offentliga barnet* (Stockholm 1993), s. 174.

hade tidigt (1764) visat sin förbittring mot det ryska inflytandet bland ständerna.⁸⁴ Rysslands polska politik var olycksbådande, och Gustavs ångest kring Sveriges öde var väl förankrad i hans föreställningsvärld.⁸⁵ Hans rädsla var inte obefogad: sedan Katarina fått sin gunstling Stanislaus Poniatowski på tronen kunde hon med sin bundsförvant Preussen rikta in sig på att bevara den ”republikanska” författningen i Sverige.⁸⁶ Under sin uppväxt engagerade sig Gustav alltmer i frågan om rikets styrelse. I sin syn på suveräniteten blev den unge prinsen inskolad av sin guvernör Carl Fredrik Scheffer, som uppmanade honom att studera Le Mercier de La Rivières verk *L'Ordre naturel et essentiel des sociétés politiques*. Mercier pläderade för en stark och upplyst ärftlig monarki.⁸⁷

I december 1768 blev författningsfrågan akut. Med Scheffer och kronprinsen bakom sig hotade Adolf Fredrik att abdikera om inte ständerna inkallades. Med stöd av den ryske ministern Osterman hänvisade rådet till den kungliga namnstämpeln.⁸⁸ (Osterman skulle i augusti 1772 på grund av ryktena om en statskupp energiskt uppmana de ledande mössorna att arresteras kungen.)⁸⁹ Efter decemberkrisen trappades striden upp. På ryskt håll var man beredd att med militära maktmedel skydda RF 1720.⁹⁰ Denna gång (1769) tvekade inte Danmark och Preussen att ingå en traktat; om kungamakten stärktes förelåg *casus foederis*. En delning av landet var inte utesluten. Men slummen grep in. Kriget med turkarna höll Katarina sysselsatt, när Gustav iscensatte revolutionen i Stockholm. Detta var ett förödmjukande nederlag för henne.⁹¹

Berömd för sin stilkonst, sina synteser och sin strävan efter objektivitet i omtvistade frågor levererar Ludvig Stavenow följande slutkläm om revolutionen 1772:

84. Hennings, *Gustaf III som kronprins*, s. 269, 275.

85. Beträffande Gustavs skräckblandade känslor för Polens öde, se F478, Gustavianska samlingen, Uppsala universitetsbibliotek (UUB). Jfr Roberts, *Sverige under frihetstiden*, s. 254 f.

86. Hennings, *Gustaf III som kronprins*, s. 278. Särskilt det ryska ingripandet i Polen 1767 oroad Gustav, s. 298.

87. Skuncke, *Gustaf III*, s. 184 ff. och s. 272.

88. Sten Carlsson, *Svensk historia II*, s. 184 f. Om Ostermans inblandning i den svenska inrikespolitiken, se Michael Roberts, *British Diplomacy and Swedish Politics 1758–1773* (Minneapolis 1980), passim.

89. Roberts, *British Diplomacy and Swedish Politics 1758–1773*, s. 399.

90. Sten Carlsson, *Svensk historia II*, s. 189.

91. Roberts, *British Diplomacy and Swedish Politics 1758–1773*, s. 408.

Den ryske ministern i ett ryskt vasallrike, och det rådande riksdagspartiet stod färdigt att formligen överlämna åt Ryssland rätten att vaka över Sveriges anarki. Mot denna yttre fara stod ständerväldet redlost. Från denna synpunkt var revolutionen en räddning från säker undergång.⁹²

Frågan är om inte Stavenow i allt väsentligt fångar mentaliteten inom delar av makteliten och hos den unge Gustav själv.⁹³ Under decemberkrisen 1768 gav han prov på det moraliska mod och den handlingskraft som han senare skulle visa den 19 augusti 1772.⁹⁴

Efter statskuppen underrättade Gustav kejsarinnan om ändringarna i författningen och om sin önskan att bevara freden.⁹⁵ Men hon var kategorisk. Vid första bästa tillfälle avsåg hon att i Nystadsfredens anda återställa ordningen i Stockholm och därmed också RF 1720; militärt våld var inte uteslutet.⁹⁶ Första steget togs (i augusti 1773), mindre än ett år efter statskuppen. Enligt en ”acte separé et secret” med Danmark hade *casus foederis* enligt 1769 års fördrag trätt i kraft och parterna hade att ingripa militärt vid lämplig tidpunkt.⁹⁷

Rysslands och Danmarks upprustning gav eko i Stockholm. Återigen skulle Ludvig XV:s Frankrike stöda Sverige och därigenom bevaka sina egna Östersjöintressen.⁹⁸ Femtontusen infanterister kommanderades till Dunkerque för att inskeppas till Göteborg, en eskader skulle utrustas med destination Östersjön. Utspelet fick Katarina att avvakta. ”Utrikesförhållandena tillförsäkrar mig lugn någon tid framöver. Jag tror t.o.m. att en stor Furstinna har blivit kvitt de negativa fördomar man intalat henne mot mig”, skrev Gustav till Creutz.⁹⁹ Hotbilden aktualiserade Sveriges eftersatta försvar. En försvarsberedning tillsattes 1774. Toll fick en huvudroll och var efter fem år klar med en plan för lantförsvaret.¹⁰⁰

92. Stavenow, *Sveriges historia till våra dagar*, s. 474. Stavenow hade tagit upp manteln efter Odhner.

93. Mercier pläderar starkt för ett starkt och upplyst ärftligt kungadöme. Jfr Lönnroth, *Den stora rollen*, s. 16.

94. Hennings, *Gustaf III som kronprins*, s. 157.

95. Se t.ex. Lönnroth, *Den stora rollen*, s. 66.

96. Roberts, *British Diplomacy and Swedish Politics 1758–1773*, s. 408.

97. Jägerskiöld, *Den svenska utrikespolitikens historia*, s. 236 och s. 267.

98. Stiegung, *Den engelska underrättelseverksamheten rörande Sverige under 1700-talet*, s. 31 ff.

99. Proschwitz, *Katarina II och Gustaf III*, s. 10 f.; Gustav III till Gustav Philip Creutz 12.10.1773, F 479, Gustavianska samlingen, UUB, Uppsala; jfr Proschwitz, *Gustaf III*, s. 135 ff.

100. Mellander, *Johan Christopher Toll som militär*, s. 46. Jfr Nikula, *Adolph Fredric Munck*, s. 152.

Som färsk konung blev Gustav III sin egen utrikesminister; alla hans välutvecklade egenskaper på gott och ont gjorde honom till en typisk företrädare för kabinettspolitiken. Vid sin sida som rådgivare hade han (fram till 1783) Ulrik Scheffer, som var känd för sin statsmannakloket.¹⁰¹ Trots bittra erfarenheter från unga år av det ryska hotet prioriterade Gustav III efter statskuppen ett (som ovan belysts) vänskapligt förhållande med den mäktige grannen.

Den dubbiösa paragrafen från freden i Nystad och Katarinas eftergifter i Värälä

Kejsarinnan Elisabeth hade baserat sin behandling av Sverige på den märkliga paragraf 7 i Nystadsfreden: paragrafen uppfattades på svenskt håll som ett löfte om nonintervention men gav enligt rysk tolkning kontroll över Sveriges politik och var ett alternativ till erövringen av Finland. Redan tidigt på 1720-talet låg denna tolkning fast.¹⁰² Formuleringen var olyckligt vald; enligt Carl Gustaf Malmström kunde ryssarna låta paragrafen ”betyda raka motsatsen mot vad den ursprungligen skulle betyda”:

Hans Tsariska M:t utlovar ock på det kraftigaste, att han uti Sveriges rikets domestique ärenden, såsom uti den av rikens ständer enhälligen belevade och besvurna regeringsformen och successionssättet, sig icke blanda vill, ingen, eho det ock vara må, däruti på något sätt, varken direkt eller indirekt, bistå utan fast hellre till en uppriktig och naboelig vänskaps betygande på varjehanda sätt söka att hindra och förebygga allt vad som däremot förehaves och Hans Tsaristiska M:t kunnigt bliva kunde.¹⁰³

I själva verket var paragrafen inte bara olyckligt formulerad. Garantin för det svenska statsskicket var ett oeftergivligt ryskt krav – tsaren ville medvetet göra garantin illusorisk.¹⁰⁴

De ryska förhandlingarna kunde på ett skickligt sätt utnyttja motsättningarna mellan svenska särintressen. Sedan fredstraktaten under-

101. Jägerskiöld, *Den svenska utrikespolitikens historia*, s. 243 ff.

102. Jutikkala, *Finlands historia*, s. 149 f.; Göran Wensheim, *Studier kring freden i Nystad*, diss. (Lund 1973), s. 155; Roberts, *Sverige under frihetstiden*, s. 63.

103. Carl Gustaf Malmström, *Sveriges politiska historia. Från konung Karl XII:s död till statshvälfningen 1772* (Stockholm 1883), s. 329.

104. Wensheim, *Studier kring freden i Nystad*, s. 186 f. Om andra tolkningar, se också Wensheim, s. 214 f.

tecknats i Nystad den 30 augusti 1721 stod Sverige inför hotet att bli en lekboll i rysk och/eller engelsk hand.¹⁰⁵

Ryssland tog sig i och med Nystadsparagrafen rätten att gripa in i Sveriges inre angelägenheter, och von Korff, Panin, Osterman, Simolin, Morkov och Razumovskij verkställde alla nitiskt politiken. För Gustav III var den ökända paragrafen en realitet och en stark drivkraft att gå i krig. Ett år efter krigsutbrottet gjorde kungen en längre marginalanteckning på franska till statssekreteraren Ulrik Gustaf Francs depesch. Kungen skriver bl.a.:

Jag har gett mig in i detta krig av tre skäl, och tänker inte avsluta det med mindre än att jag uppnår mina mål eller åtminstone det första:

1. för att rädda det ottomanska riket och hindra ryska flottans intrång i Medelhavet;
2. för att erhålla en gräns, ty vi har inte någon gräns;
3. för att hindra Kejsarinnan att i hemlighet lägga sig i våra inrikes angelägenheter. – så länge som Kejsarinnan beskyddade förrädare och brottsliga upprorsmän skyldiga till högförräderi, visade hon tydligt, att hon alljämt bevarade sina gamla principer (inblandning i Sveriges angelägenheter), vilket var huvudorsaken till det pågående kriget.

Kungen fortsätter: ”Men min egen makt, statens oberoende och Portens välgång skulle vara de fredsvillkor som inte någon omständighet skulle kunna få mig att avstå från, om jag så skulle nödgas sälja sista tallriken i min bordsservis.”¹⁰⁶

Efter växlande segrar och motgångar slutade 1789 års kampanj i ett militärt jämviktsläge. Något nämnvärt stöd utifrån var inte att räkna med. Gustav III:s krav på rikets säkerhet för framtiden kunde bara nås med förhoppningar om militär framgång.¹⁰⁷ Men Katarinas maktanspråk ökade. Nystadsparagrafen var inte förhandlingsbar. I början av 1790 krävde hon satisfaktion, bekräftelse på stipulationerna i Nystads- och Åbofrederna. Dessutom – mycket förnedrande för Gustav – en klausul i RF som slog fast ständernas samtycke även för försvarskrig. Vidare krävde hon amnesti åt Anjalamännen och alla Rysslands anhängare i Sverige.¹⁰⁸

105. Jerker Rosén, *Den svenska utrikespolitikens historia*, II:I (Stockholm 1952), s. 182 ff.

106. Marginalanteckning till statssekr. Francs depesch 26.9.1789. Gust. Andersson (utg.), *Kon. Gustaf III:s Bref till Riks-Drotsen grefve Carl Axel Wachtmeister och Statssekreteraren Ulric Gustaf Franc* (Örebro 1860). Jfr Proschwitz, *Gustaf III*, s. 315 f., s. 480.

107. Jägerskiöld, *Den svenska utrikespolitikens historia*, s. 332.

108. Signe Carlsson, *Sverige och Storbritannien*, s. 278. Jfr *Gustaf Mauritz Armfelt*. Efter *Armfelts efterlemnade papper* 1, utg. E. Tegnér (Lund 1893), s. 312.

Slutet var nära. Utbrytningen ur Viborgska viken och skärgårdsflottans förkrossande seger i andra slaget vid Svensksund gjorde kejsarinnan fredsbenägen. Dagen efter slaget skrev kungen (till Armfelt) ett privatbrev utan självförhållande:

Det är den gode Gud, vinden och mina officerares duglighet, som gett oss den mest fulländade seger som det är möjligt.¹⁰⁹

Armfelt fick fullmakt (med kungen tillgänglig) att förhandla i Värälä. Förhandlingarna skedde mot bakgrund av att brittisk-preussiska subsidier för fortsatt krig ställts i utsikt. Armfelt yrkade i första hand på att Ryssland skulle förbinda sig att respektera Sveriges oberoende, i andra hand gränsreglering, i tredje hand svensk medling i den rysk-turkiska konflikten.¹¹⁰ Kravet på icke-inblandning tillgodosågs genom att frederna i Nystad och Åbo inte nämndes i traktaten.

Evert Vilhelm Taube var en av konungens äldsta, trognaste och käraste vänner och obrottsligt lojal. Det finns en omfattande brevväxling bevarad, och breven präglas av en förtroendefull och äkta ton. Gustav skriver till Taube:

Den enda nyhet jag kan förmedla härifrån är, att fred mellan mig och Kejsarinnan undertecknades idag kl 3.30 på eftermiddagen här i Värälä. Jag kan inte säga någonting om villkoren, men det väsentliga är att Åbo- och Nystads-fördragen inte nämns, och det i avsikt och i endräkt, och därför har Rysslands alla anspråk på att blanda sig i våra inre angelägenheter fullständigt försvunnit.¹¹¹

Han skriver också till sin gamle, mycket förtrogne f.d. utrikesminister Ulrik Scheffer:

Så länge jag bara krigade hörde jag inte av mig till Er, min käre greve, och jag överlät till tidningen att informera Er om våra framgångar, förluster, och de ständiga förändringar, som krigslyckan har i släptåget. Men jag skyndar mig att sända Er nyheten om fredsslutet; den blir det vet jag den angenämaste för Er. – Samtidigt som jag fullgör denna skyldighet – uppfyller jag den plikt, som min tacksamhet dikterar, eftersom det lilla jag kan inom diplomatin, har jag Er och Er broder att tacka för. – det väsentligaste bestod i att sluta en god fred, där de förargliga vill-

109. Gustaf III till Armfelt, ombord på *Amphion*, Svensksund 10 juli 1790. Proschwitz, *Gustaf III*, s. 396.

110. *Gustaf Mauritz Armfelt*, 1, s. 328 f. En renskrift av detta förslag av Armfelts hand finns i Riksarkivet (Stockholm).

111. Gustaf III till Evert Vilhelm Taube 15.8.1790. Proschwitz, *Gustaf III*, s. 404 f. Original i Staffsundsarkivet.

koren från freden i Nystad och Åbo, som alltför ofta åberopats för att oroa vårt land, helt och hållet avskaffades. Och det är just vad som skett.¹¹²

Den ökända paragrafen hade förgiftat relationerna i mer än ett halvsekel, den hade in i det sista inte varit förhandlingsbar. Katarina hade tvärtom krävt en inskränkning av kungamakten och amnesti åt Anjala-männen. I Värälä retirerade hon, då Nystadsfredens villkor avskaffades; hon retirerade ett steg till genom samtycke till grundlagsändringen (Förenings- och säkerhetsakten), som gjorde kungen enväldig och berövade makteliten dess privilegier.

Konklusion

Perspektivet i denna studie har varit historiografiskt och långsiktigt, syftet ett försök att förstå kungens drivkrafter att börja krig. Jag har lyft fram hans enträgna strävan att komma på vänskaplig fot med Katarina, geopolitikens osäkerhet och den därmed förknippade försvarsfrågan. Jag har också aktualiserat länken mellan Nystadsfreden och Hagaprotokollen och uppmärksammat att generationer av ryska ministrar i Stockholm instruerats att destabilisera den svenska statsapparaten. Varje enskild ministers agerande i Stockholm kan förefalla oförargligt men den samlade bilden från von Korff till Razumovskij ger ett starkt doktrinärt intryck. Denna ryska, om man så vill Nystadsdoktrin, backades gång på gång upp med vapenskrammel. Från svensk sida stod den i strid med den efter 1648 framväxande folkrätten rörande staters oberoende. Den svenske kungen hade att göra med en formidabel motspelare.

Vad kungen sagt – i avgörande ögonblick – i förtroende till sin svägerska, hertiginnan Hedvig Elisabeth Charlotta, vad han sagt till kardinal Bernis i Rom, till sina betrodda rådgivare vid de hemliga konseljerna på Haga, vad han antecknat i marginalen på en depesch till sin statssekreterare, och i förtroende skrivit till Armfelt, till Taube och till Ulrik Scheffer har hög trovärdighet.

Gustaf III var ingen krigsromantiker eller Karl XII-hämnare, snarare en Adolf Fredrik- eller Tessin-revanschist. Hans nya regeringsform provocerade Katarina på samma sätt som minsta antydan om en

112. Gustav III till Ulrik Scheffer 20.8.1790. Proschwitz, *Gustaf III*, s. 406 ff. Original i Schefferska samlingen, RA, Stockholm.

författningsändring en gång hade fått hennes företrädare kejsarinnan Elisabet att visa tänderna och låta förnedra både kanslipresident och tronföljare. Efter 1784 var kungen tvungen att hantera en aggressiv stormakt. Samma stormakts agerande på Krim öppnade ett fönster för en lösning av ett halvsekel gammalt utrikespolitiskt problem. Händelserna på Krim 1787 fick en mer avgörande betydelse för krigsutbrottet än händelserna på riksdagen 1786. Orsaken till kriget bör ses mot denna bakgrund och i ett konstitutionellt och säkerhetspolitiskt sammanhang som bottnar i Nystadsfreden. Kungen var sin egen utrikesminister, i sin ledarstil ivrade han på gott och ont för nationens ära, men frågan om rikets säkerhet (med gränsfrågan högt på agendan) och suveränitet var en stark drivkraft. Men det var ett högt spel, där stormakterna i sin svårförutsägbara utrikespolitik hade hela Östersjöproblematiken överst på agendan. Orsakssammanhanget är snårigt – både kortsiktigt sangviniska och långsiktigt realpolitiska variabler måste vägas in. Till syvende och sist rör det sig – även utan den bångstyriga Gustav III-faktorn – om den lilla statens rätt att överleva.

LARS-FOLKE LANDGRÉN

Finlands grafiska industri och inbördeskriget 1918¹

Inbördeskrigets² utbrott

In bördeskrigets utbrott i slutet av januari 1918 inverkade förlamande på Finlands grafiska industri, liksom också på produktionsnivån inom hela landets industri. Världskriget, som rasade ute i Europa, hade redan tidigare påverkat även de finländska boktryckerierna och deras produktion. Nya maskiner, reservdelar och förnödenheter var nästan omöjliga att erhålla, och importen av råvaror sinade. Pappersbristen var akut och hela industrin stagnerade.

De största boktryckerierna befann sig våren 1918 på den röda sidan, i södra Finland. Frontlinjen stabiliserades så småningom, och gick i februari 1918 längs linjen Björneborg–Filpula–Lahtis– S:t Andrae. De röda gardena i Österbotten avväpnades redan under krigets första dagar i slutet av januari av den ”vita” regeringens trupper. Verksamheten vid boktryckerierna i Helsingfors, Åbo, Viborg, Tammerfors, Björneborg, Tavastehus, Borgå och Kotka m.fl. städer låg med några få undantag nere under krigsmånaderna. Undantagen utgjordes närmast av några socialdemokratiskt ägda tryckerier.³

-
1. Denna text är en förkortad och bearbetad version av en text som jag publicerat på finska 1992 i Lars Landgren, *Kirjapainotaito itsenäisessä Suomessa* (Helsinki 1992).
 2. I detta sammanhang används termen inbördeskrig som en täckande benämning för ett krig, som för den vita sidan var ett frihetskrig och för den röda sidan en klasskamp.
 3. Einari Teräskivi & Olavi Suominen (toim.), *Suomen kirjapainotaidon historiaa 1900–1942* (Helsinki 1942), s. 15; Yrjö Kaukiainen, *Taloudellinen kasvu ja yhteiskunnan muuttuminen teollistuvassa Suomessa. – När samhället förändras. Kun yhteiskunta muuttuu*, Historian Arkisto 67 (1981), s. 44; Landgren, *Kirjapainotaito itsenäisessä Suomessa*, s. 15.

I Helsingfors inleddes de rödas ”revolution” med proklamation om generalstrejk, till följd av vilken arbetet vid boktryckerierna nedlades den 27 januari 1918. Tidningen *Työmies* förklarade följande dag revolutionen inledd. De röda garderna hade till uppgift att se till att strejkordern efterföljdes. Sålunda inträngde beväpnade rödgardister med våld den 27 januari i Handelstryckeriets lokalteter och tvingade arbetarna att stänga tryckeriet. Rödgardisterna förorsakade skador i sätteriet genom att bl.a. söndra kasterna.

Detta uppträde föranledde en skarp reaktion från Finska Grafiska Industrins Arbetsgivareförbund, vars ledning i ett brev till bokarbetarförbundets huvudförtroendeman O. A. Nyman fördömde det skedda och uppmanade Nyman att stävja dylikt ofog i fortsättningen. Även per telefon tog arbetsgivarförbundets ombudsman kontakt med Nyman, som lovade att detta inte skulle upprepas. Också Frenckellska Tryckeriet, Lindbergs tryckeri, Lilius & Hertzberg, Tidnings & Tryckeri- Aktiebolaget i Helsingfors samt Weilin & Göös Ab:s tryckeri hemsöktes av beväpnade rödgardister, vilka tvingade bokarbetarna att lämna sina arbetsplatser.⁴ Från Finska Litteratursällskapets tryckeri (Uusi Suomentars tryckeri) bortförde de röda tryckpapper den 1 februari, förmodligen för tidningen *Työmies* behov.⁵

I allmänhet inställdes dock arbetet på tryckerierna frivilligt, ägarerna låste lokaliteterna och ett faktiskt tillstånd av lockout inträdde. Så skedde t.ex. beträffande Förlagsaktiebolaget Otava, arbetet nedlades, tryckeriet stängdes och arbetarna avlägsnade sig. Det enda tryckeriet som tilläts fortsätta sin verksamhet i huvudstaden var Työväen Kirjapaino på Broholmen vid Cirkusgatan 3 med tidningen *Työmies* som främsta produkt. Tidningens upplaga hade, trots den stora pappersbristen, stigit till 75 000 ex. år 1917. Tryckeriet arbetade sedan sommaren 1917 i två skift och arbetsstyrkan utgjordes av 89 personer jämnt fördelade mellan tidnings- och civiltryckeriet. Työväen Kirjapaino

4. Brev Grafiska Industrins Arbetsgivareförbund till Bokarbetarförbundet 28.1.1918, Grafiska Centralförbundets Arkiv (GCA), Helsingfors; Boktryckerikontorets berättelse för 2:a verksamhetsåret 1918; *Meddelanden. Utgivna av Finska Grafiska Industrins Arbetsgivareförbund och Finska Bokbinderiägareförbundet* (GIA:s Meddelanden) n:o 3, 27.5.1918, s. 20.

5. ”Händelser i sammandrag 28. jan.–12. apr. 1918”, *Hufvudstadsbladets* extra nummer april 1918.

arbetade ända fram till Helsingfors intagning den 12 april 1918, då det sista numret av *Työmies* utkom.⁶

På typografföreningens möte i Helsingfors den 28 januari konstaterades att bokarbetarna inte hyste någon större entusiasm för anslutning till de röda gardena. Mötet beslutade att frågan var medlemmarnas privatsak. Ett kompani av bokarbetare uppställdes emellertid under befäl av Väinö Isola. Den 2 februari 1918, då de rödas förvaltning organiserats med Folkkommisariernas råd som högsta regering, avblåstes strejken i Helsingfors. Samtidigt indrog den röda regeringen tills vidare alla borgerliga tidningar. Till att börja med trycktes de meddelanden som Folkkommisariernas råd utgav (*Suomen Kansanvaltuuskunnan Tiedonantoja*) på Työväen Kirjapaino, men samtidigt ockuperade man också andra tryckerier för detta ändamål.

Den 3 februari annekterades Hufvudstadsbladets Nya Tryckeri av de röda, och en grupp röda arbetare igångsatte arbetet vid tryckeriet. Ägarna, bl.a. A. R. Frenckell, till detta huvudstadens största tryckeri vände sig till arbetsgivarförbundet, vilket i ett nytt brev till bokarbetarförbundet bad dess förtroendeman att stävja dylikt våld. Något svar på denna skrivelse erhöll de grafiska arbetsgivarna dock inte.

Typografföreningen i Helsingfors uppstämde vid sitt extra allmänna möte den 3 februari ett trefaldigt leve för *Hufvudstadsbladets* personal som ”äterupptagit arbetet” och inlett tryckningen av de revolutionära meddelandena. Vid samma möte i Koittos hus valde typografföreningen på uppmaning av den röda regeringen en förtroendeman jämte suppleant för varje grafisk arbetsplats. Senare annekterade de röda också Helsingin Uusi Kirjapaino, dit tryckningen av de revolutionära meddelandena överfördes.⁷

Då generalstrejken avblåsts, beslutade boktryckeriägarna i Helsingfors att tills vidare hålla sina tryckerier stängda, d.v.s. fortsätta den faktiskt inträdda lockouten. Endast ett tryckeri i huvudstaden, Kirja-

6. *GIA:s Meddelanden* n:o 2, 25.2.1919, s. 5–7; *Kirjatyö-Bokarbete* n:o 3–4, 15.2.1918, s. 26–27; Kyösti Suonoja, *Helsingin Kirjatyöntekijäin Yhdistys 1869–1969* (Helsinki 1969), s. 193–194, 211–212; Carl-Rudolf Gardberg, *Boktryckeriet i Finland III. Från Åbo brand till år 1918* (Helsingfors 1973), s. 392; Landgren, *Kirjapainotaito itsenäisessä Suomessa*, s. 16.

7. Brev från Grafiska industrins arbetsgivarförbund till Bokarbetarförbundet 4.2.1918, GCA, Helsingfors; Suonoja, *Helsingin Kirjatyöntekijäin Yhdistys 1869–1969*, s. 193–194; Landgren, *Kirjapainotaito itsenäisessä Suomessa*, s. 16–17.

paino Osakeyhtiö Sana, fungerade under överinseende av de rödas representanter.⁸ Tryckeriets ägare Arthur Granroth hade arresterats av de röda och tvingades därefter hålla sitt tryckeri öppet. De röda ansåg att detta skedde ”frivilligt”, men på arbetsgivarhåll uppfattades det som en våldsåtgärd och Granroth klandrades inte för detta efter kriget.

Granroth förklarade i ett brev till arbetsgivarförbundet den 8 mars att han avskedat samtliga bokarbetare redan den 15 februari, men att dessa inte åtföljt uppmaningen. Tryckeriets rotationspress stod dock oanvänd, emedan inga tidskrifter utkom, och bokarbetaren som handhade rotationens skötsel var på semester. Tryckeriets arbetsledning, dess tekniske ledare Paavo Louhe och bokbinderiets chef M. Haavikko, hade båda frivilligt sagt upp sig. Också Klichéanstalten Kemigrafiska Aktiebolaget tvingades av de röda att hålla verksamheten i gång.⁹

I Tammerfors fungerade trots krigsförhållandena Tampereen Työväen Kirjapaino, ett för tiden modernt tryckeri med både tidnings- och civilavdelning, rotationspress, stereotypiavdelning m.m. Officinens främsta produkt var tidningen *Kansan Lehti*. Tryckeriet konfiskerades av de vita efter intagningen av Tammerfors i början av april 1918. Verksamheten vid övriga tryckerier i staden låg nere, hela den borgerliga tidningspressen i Tammerfors berördes av tidningarnas indragning. T.ex. *Aamulehti* utkom inte under tiden 29.1–7.4.1918.

I Åbo (Sosialistin Kirjapaino-osuuskunnan kirjapaino), Björneborg (Osakeyhtiö Kehityksen Kirjapaino) och Viborg (Viipurin Työväen Sanomalehti- ja Kirjapaino-osuuskunta r.l:s tryckeri) var de socialdemokratiska tryckerierna verksamma under hela inbördeskriget, men de blev alla konfiskerade av de vita efter respektive städers intagning. I Viborg inlämnade sistnämnda tryckeriandelslag sin konkursansökan i april 1918, men det kunde senare fortsätta sin verksamhet.

Kyminlaakson Työväen Kirjapaino i Kotka slog igen sina dörrar den 4 maj 1918 efter att staden erövrats. Osuuskunta Saimaan Kirjapaino

8. I huvudstaden fungerade dock våren 1918 ett av en faktor drivet hemligt ”vitt” tryckeri. Se Aino Ackté-Jalander, *General Bruno Jalanders Minnen. Kaukasiska år och kristider* (Tammerfors 1932), s. 207.

9. Boktryckerikontorets berättelse för 2:a verksamhetsåret 1918; *GIA:s Meddelanden* n:o 3, 27.5.1918, s. 15–16, n:o 4, 27.6.1918, s. 21; Brev A. Granroth till Grafiska Industrins Arbetsgivareförbund 8.3.1918, GCA, Helsingfors; Landgren, *Kirjapainotaito itsenäisessä Suomessa*, s. 17.

med tidningen *Kansan Ääni* i Villmanstrand konfiskerades också i slutet av april av de vita, men vad värre var, en förödande eldsvåda totalförstörde tryckeriet på hösten 1918. Oy Hämeen Voiman Kirjapaino i Tavastehus var likaså i gång ända tills de tyska trupperna intog staden den 26 april. *Hämeen Voimas* nummer av den 25 april 1918 blev tidningens sista, den 27 juni 1918 inlämnade bolaget sin konkursansökan.¹⁰

Grafiska arbetsgivarförbundets verksamhet i huvudstaden fortsatte i flera veckor efter upprorets början och Boktryckerikontoret, en kartellorganisation mellan stadens boktryckerier, höll öppet under hela inbördeskriget. Den röda regeringen försökte i början av mars 1918 få i gång tryckerierna på egna villkor, men i ett cirkulärbrev från arbetsgivarförbundet uppmanades tryckeriägarna att fortsätta det passiva motståndet och fortsättningsvis hålla tryckerierna stängda tills lagliga förhållanden inträtt. Brevet var undertecknat av styrelsemedlemmarna A. V. Nylander, K. F. Puomies och ombudsman Lauri Lyytikäinen.¹¹

Finlands grafiska industri under inbördeskriget

Förhållandena i det av de röda ockuperade södra delarna av Finland var sålunda svåra. Nästan hela bokindustriproduktionen låg nere och massarbetslöshet rådde, emedan nästan samtliga tryckerier var stängda. Av de 137 grafiska inrättningarna i vårt land våren 1918 berördes 87 (64 procent) av upproret, så att vid 74 anstalter (54 procent) låg verksamheten nere för en längre eller kortare tid. Vid 26 tryckerier låg verksamheten helt nere i minst två och en halv månad under kriget, vid 17 tryckerier för högst en vecka. De flesta tryckerier, 33 stycken, där produktionen helt avstannade under inbördeskriget låg i Nyland, endast 15 sådana inrättningar låg på den vita sidan av fronten. Arbetsuppehållen vid de sistnämnda tryckerierna på den vita sidan inträffade under inbördeskrigets inledningsskede i januari–februari 1918 och de blev i allmänhet kortvariga.

Den 26 januari, dagen innan upproret började, arbetade nästan fyra tusen (3 897) bokarbetare inom den grafiska industrin i Finland. En vecka senare, den 2 februari 1918, var endast drygt nio hundra av dessa

10. Gardberg, *Boktryckeriet i Finland* III, s. 184–245, 320–321; Landgren, *Kirjapainotaito itsenäisessä Suomessa*, s. 17–18; *Kirjatyö-Bokarbete* n:o 1–4, 15.2.1919, s. 7.

11. Cirkulärskrivelse till alla grafiska anstalter och bokbinderier 3.3.1918, GCA, Helsingfors; *GIA:s Meddelanden* n:o 3, 27.5.1918, s. 6.

i arbete, d.v.s. 23 procent av den totala arbetsstyrkan. Den 9 mars var nästan 1 500 arbetare, eller drygt 37 procent, i tjänst. För hela Finlands industri var motsvarande siffra vid samma tid 61 procent. Den 6 april hade antalet bokarbetare i arbete sjunkit till 1 160, eller knappt trettio procent av arbetsstyrkan inom den grafiska industrin.¹²

Orsakerna till minskningen var flera. Huvudorsaken var givetvis de allt mera intensiva krigshandlingarna och det faktum att man på bägge håll hade enrullerat industriarbetare till de stridande trupperna, särskilt till de röda gardena. En dylik värvning, som ibland skedde genom tvång, torde dock inte ha varit speciellt allmän bland bokarbetarna. Av de bokarbetare som arkebuserades till följd av sin delaktighet i det röda upproret, deltog endast ett fåtal i själva krigshandlingarna. Tryckaren Otto Rantanen från Lahtis, som avrättades av de vita i maj 1918, hade medarbetat i tidningen *Toveri*, men inte deltagit i kriget. Också på den vita sidan stupade några typografer, t.ex. Gunnar Salin vid Helsingfors intagning den 12 april. I början av maj 1918, då krigshandlingarna avslutats, var redan över åttio procent av arbetsstyrkan inom den grafiska industrin, eller ca 3 000 arbetare åter i arbete, mot mindre än sextio procent inom Finlands hela industri.

Inom landets grafiska industri förlorade man totalt nästan 200 000 arbetsdagar under inbördeskriget. Detta innebär ca 2 300 arbetsdagar per tryckeri, vilket var mindre än inom hela industrin, där motsvarande siffra var drygt 3 300 förlorade arbetsdagar per inrättning. Närmare $\frac{3}{4}$ av de förlorade arbetsdagarna inom den grafiska industrin gällde tryckerier i Nylands län. Drygt 96 procent av alla förlorade arbetsdagar inom Finlands grafiska industri våren 1918 rörde inrättningar som låg på den röda sidan av frontlinjen.

De röda beslagtog under kriget 22 boktryckerier i södra Finland. Ytterligare planerades beslag av fyra grafiska inrättningar, men dessa planer fullföljdes aldrig. Fjorton beslag skedde på de lokala röda gardens försorg, sex på direkta order av Folkkommisariernas råd och två av de egna (röda) arbetarna. I praktiken genomförde de röda annektering av 18 grafiska anstalter, av vilka fjorton igångsattes för pro-

12. Suomen Virallinen Tilasto XXXII. Sosialisia erikoistutkimuksia Sosiaalihalituksen julkaisemia 1. Marraskuun lakko vuonna 1917 ja kapina vuonna 1918. Tilastollinen selonteko niiden vaikutuksesta Suomen teollisuuteen (Helsinki 1921), s. 42–56 samt tabeller; Kirjatyö-Bokarbete n:o 1–4, 15.2.1919, s. 7; Landgren, *Kirjapainotaito itsenäisessä Suomessa*, s. 19.

duktionsändamål, ett (i Tavastehus län) användes som magasin och tre stod överksamma. Hälften eller sju av de fjorton tryckerier som igångsattes fanns i Nylands län, de flesta i Helsingfors, medan fyra låg i Viborgs län. Sammanlagt arbetade före krigsutbrottet 881 bokarbetare vid dessa beslagtagna inrättningar. Efter upprorets kuvande fortsatte 651 (74 procent) av dessa arbetare.¹³

Däremot fungerade boktryckerierna i den vita delen av landet, d.v.s. norr om frontlinjen. Det gällde tryckerierna i städer som Vasa, Uleåborg, Jyväskylä, Kuopio, Sordavala, Gamlakarleby, Kajana, Kemi o.s.v. Visserligen var det endast fråga om en fjärdedel av landets grafiska industri, och produktionens andel var ännu mindre, men särskilt i Vasa kunde boktryckerierna dra nytta av situationen genom den extra sysselsättningsmöjlighet som den vita regeringens närvaro innebar. På den vita sidan om fronten förbjöds ”röda” tidningar att utkomma, och det förekom sålunda inga socialdemokratiska tidningar i mellersta och norra Finland under inbördeskriget.

I Vasa stängdes Osakeyhtiö Kirjapaino Aktiebolags tryckeri (Vapaan Sanan kirjapaino) den 4 februari 1918, men öppnades åter av de vita en månad senare, då tryckningen av tidningen *Valkoinen Suomi* (Det vita Finland) mot full ersättning inleddes på officinen. Redan den 22 juli 1918 kunde tryckeribolaget åter ta sin egendom i besittning. I Kuopio utkom det sista numret av *Savon Työmies* den 1 februari, varefter andelslagets (Savon Työväen Sanomalehti- ja Kirjapaino-osuuskunta) tryckeri stängdes och flera av dess direktionsmedlemmar fängslades. Andelslaget hade stora skulder p.g.a. att det nyligen reparerat tryckeribyggnaden. Nedläggningen av verksamheten ledde till företagets konkurs den 27 maj 1918.

Också i Jyväskylä tvingades det lokala socialdemokratiska tryckeriet, Keski-Suomen Työväen Sanomalehti-, Kirjapaino- ja Kirjakauppaosuuskunta (Sorretun Voiman kirjapaino) lägga ned sin verksamhet i början av februari. Samma öde drabbade också Karjalan Työväen Kirjapaino-osuuskunta r.l:s tryckeri i Sordavala, Mikkelin Työväen Sanomalehti- ja Kirjapaino-osuuskunta i.l:s tryckeri i S:t Michel och Oulun läänin Työväen Kirjateollisuus Oy:s tryckeri i Uleåborg. Samtliga konfiskerades av de vita i månadsskiftet januari–februari 1918. I

13. SVT XXXII 1921, s. 42–56 samt tabeller; *Helsingfors stads intagning 12.4.1918* (Helsingfors 1938), s. 193.

sistnämnda tryckeri åstadkom de vita stor förödelse genom att söndra tryckpressar och välta ut kaster m.m.¹⁴

Inför den röda regeringens sammanbrott och Tammerfors fall den 6 april 1918 drog sig de röda bort från sydvästra Finland. De lämnade Åbo och Björneborg den 12 april 1918. Natten till nämnda datum orsakade de röda svåra skador i flera boktryckerier i dessa städer. Redan före flykten från Tammerfors hade de röda, enligt grafiska arbetsgivarförbundets uppgifter, härjat och förstört i *Tampereen Sanomats* tryckeri. Å andra sidan torde tryckeriet vid Alexandersgatan 22 i Tammerfors ha totalförstörts redan de första dagarna i april under bombardemanget av staden.

I Åbo härjade ca hundra rödgardister i *Uusi Auras* tryckeri, i Kirjapaino Polytypos (ägarer Ota Oy), i J. A. Salminens tryckeri och i Åbo Tryckeri & Tidnings Aktiebolags lokaler och orsakade skador som uppgick till flera hundratusen mark. Närmast förstördes inredning och förnödenheter i sätterierna samt maskinerna i tryckerierna, ett tjugotal snäll- och digelpressar. Även Sosialistin Kirjapaino-osuuskunta benämnda andelslags tryckeri (utgivare av tidningarna *Sosialisti* och *Arbetet*) blev föremål för förstörelse, men därom förtäljde givetvis inte de ”vita” källorna.

I Nystad förstörde rödgardister Uudenkaupungin Sanomalehti ja Kirjapaino Oy:s tryckeri. I Björneborg blev Otto Andersins boktryckeri, Björneborgs Tidnings- och Tryckeri Ab:s tryckeri samt Satakunnan Kirjateollisuus Oy:s tryckeri föremål för de rödas härjningar. Förstörelsen innebar ett stort avbräck i produktionen för de drabbade tryckerierna, då det p.g.a. det rådande världsläget var ytterst svårt att erhålla nya maskiner, reservdelar eller tryckeriförnödenheter överhuvudtaget.¹⁵

De direkta förlusterna inom den grafiska industrin föranledda av inbördeskriget uppgick till närmare en miljon mark, varav drygt hälft-

14. GIA:s Meddelanden n:o 4, 27.6.1918, s. 23; Teräskivi-Suominen, *Suomen kirjapainotaidon historiaa 1900–1942*, s. 15; Gardberg, *Boktryckeriet i Finland III*, s. 289–290, 311–312; Kaija Piironen, *Sanan valta Kallaveden kaupungissa II. Kuopion sanomalehdistön historia 1918–1979* (Kuopio 1982), s. 197; Landgren, *Kirjapainotaito itsenäisessä Suomessa*, s. 20–21.

15. ”Redogörelse för de skador, som tryckerierna i Åbo lidit... 1918”, GCA, Helsingfors; GIA:s Meddelanden n:o 3/27.5.1918, s. 17–19; n:o 4, 27.6.1918, s. 21–22; Gardberg, *Boktryckeriet i Finland III*, s. 185, 241; Landgren, *Kirjapainotaito itsenäisessä Suomessa*, s. 21.

ten härrörde sig av förstörda maskiner och verktyg, medan drygt $\frac{1}{4}$ av förstörda råvaror och halvfabrikat. Men denna summa utgjorde endast en bråkdel av de direkta förluster på ca 54 miljoner mark som hela den finländska industrin led genom kriget. Härtill kom emellertid indirekta skador, som åstadkoms genom produktionsstopp och vilka ledde till uteblivna beställningar. De indirekta skadornas värde kan dock inte exakt beräknas.

Av de direkta förlusterna inom den grafiska industrin drabbade drygt 30 procent inrättningar i Tavastehus län, främst beroende på krigshändelserna vid Tammerfors belägring och intagning. Tryckerierna i Åbo och Björneborgs län stod för 27 procent av de direkta skadorna och tryckerierna i Nylands län för 25 procent. I t.ex. Vasa och Kuopio län drabbades inga tryckerier av direkta förluster p.g.a. kriget.¹⁶

Efter Helsingfors intagning, fullbordad den 13 april 1918, inhystes tyska trupper i tidningen *Työmies* lokalteter på Broholmen. Tidningshuset jämte tryckeriet, som ägdes av Työväen Sanomalehti Oy benämnda aktiebolag, hade skonats från det öde som drabbade granen Folkets Hus, som sköts i brand av tyskarna. När dessa sedan efter en månad avreste i mitten av maj, stängdes lokaliteterna och dörrarna förseddes med sigill. Det sista numret av *Työmies* utsändes den 12 april, då tyskarna redan ryckte in i Helsingfors. Den 27 maj konfiskerade Finlands regering Työväen Kirjapaino och överflyttade dit tryckningen av den tyskspråkiga tidningen *Suomi-Finland*, som utkom sex gånger i veckan och tidigare hade tryckts på Senatens tryckeri. Till föreståndare för tryckeriet utsågs faktor K. E. Soidinsalo. Även på andra orter, t.ex. i Åbo, Villmanstrand och Viborg, tog regeringen i bruk socialdemokratiska tryckerier, vilka således under rådande förhållanden inte längre stod till sina ägares förfogande. Produktionsvinnet förorsakat av förstörelser och nedläggelser kunde därmed i viss mån kompenseras.¹⁷

De första borgerliga tidningarna i Helsingfors utkom igen den 13 april, omedelbart efter stadens intagning. Redan den 11 april, då de

16. SVT XXXII, Sosialisia erikoistutkimuksia 1, s. 58–65 samt tabeller.

17. *GIA:s Meddelanden* n:o 4, 27.6.1918, s. 23; Gardberg, *Boktryckeriet i Finland* III, s. 392–393; Työväen sanomalehti-Oy:n vuosi- ja tilikertomus 24. tilivuodelta v. 1918. Pienpaineatekokoelma (signum 655), Työväen Arkisto, Helsingfors; Lars Landgren *Kirjapainotoito itsenäisessä Suomessa* 2. *Suomen kirjapainot 1918–1992* (Helsinki 1995), s. 110.

tyska hjälptrupperna befann sig i Malm, höll grafiska industrins arbetsgivarförbund möte och beslutade att tidningarna skulle utkomma så snabbt som möjligt med tvåsidiga extranummer, vilka enbart skulle säljas som lösnummer.

Arbetet inom tryckerierna kom så småningom i gång efter inbördeskrigets slut, men bristen på arbetskraft var fortfarande stor. Frågan om återanställning av arbetare var varje arbetsgivares ensak, men bokarbetare som gjort sig skyldiga till förbrytelser under kriget fick inte anställas. Däremot uppmanade förbundet arbetsgivarna att anställa så många lärlingar de ansåg sig kunna upplära. Det kollektivavtal som ingåtts i januari 1918 tillämpades tills vidare vad avlöningen beträffar, men på arbetsgivarhåll ansåg man att det i andra avseenden var ogiltigt, då arbetstagarna själva genom sitt agerande försatt det ur kraft.¹⁸

Grafiska industrin i Finland efter krigsslutet

Situationen inom Finlands grafiska industri efter inbördeskriget 1918 var svår, liksom fallet var med hela landets industri. Före världskrigets utbrott fanns det år 1913 sammanlagt 152 grafiska inrättningar i Finland, varav 133 egentliga boktryckerier. Resten var antingen stentryckerier eller kemigrafiska anstalter. År 1917 var motsvarande siffror 144 (125 + 19). År 1918 hade antalet grafiska anstalter sjunkit till 137, varav 118 boktryckerier. Det tog lång tid innan produktionen vid tryckerierna löpte normalt efter inbördeskriget.¹⁹

Tabell 1. Antalet inrättningar och bokarbetare samt produktionens bruttovärde för Finlands grafiska industri 1913–1918

År	Antalet inrättningar	Arbetare	Produktionsvärde
1913	152	3 459	13,72 miljoner mark
1915	154	3 215	14,12 mmk
1917	144	3 527	28,69 mmk
1918	137	3 560	40,84 mmk

Källa: FOS XVIII A. Industristatistik n:o 35/1918, s. 21.

18. *GIA:s Meddelanden* n:o 2, 27.4.1918, s. 10–11.

19. *Meddelanden. Utgivna av Finska Grafiska Industrins Arbetsgivarförbund* n:o 2, 25.2.1919, s. 5–7; Finlands Officiella Statistik XVIII A. Industristatistik n:o 35/1918, tab. 2; Landgren, *Kirjapainotaito itsenäisessä Suomessa*, s. 23–25.

Av tabellen framgår att antalet arbetare inom den grafiska industrin var i stigande trots nedgången i antalet arbetsställen. Detta är emellertid inte hela sanningen. Den 1 januari 1918 uppgick antalet arbetare nämligen till 3 639, men inbördeskriget påverkade, som i det föregående framgått, siffran kraftigt. Så småningom nåddes mera normala siffror, den 1 juli 1918 3 380 arbetare och den 1 oktober 3 502.

Också för huvudstadens del, som kraftigt drabbats av inbördeskrigets konsekvenser, nådde man vad antalet arbetare inom grafiska industrin beträffar snabbt föregående års siffror. Antalet arbetare i de 22 boktryckerierna i Helsingfors uppgick i slutet av år 1918 till 1 272 mot 1 255 arbetare vid 21 tryckerier år 1917. Antalet kvinnliga bokarbetare i huvudstaden hade år 1918 stigit till 485 (38 procent) mot 433 året därförinnan.

Produktionens totala bruttovärde för den grafiska industrin i hela landet uppgick år 1918 till 40,8 miljoner mark mot 28,7 mmk år 1917, då det stora antalet strejker verkade försämrande på resultatet. I Helsingfors var produktionens bruttovärde för den grafiska industrin 17,2 mmk år 1917 och 22,5 mmk år 1918, vilket innebar en ökning på dryga fem miljoner mark. Papperskonsumtionen inom den grafiska industrin uppgick år 1918 till ett värde av 13,2 miljoner mark, vilket motsvarade ca 1/3 av hela produktionsvärdet.²⁰

Å andra sidan inverkade den inflatoriska utvecklingen negativt på nettoresultatet. Lönekostnadernas utveckling var snabb, såväl inom hela industrin som för den grafiska branschens del, vilket följande tabell utvisar.

Tabell 2. Lönekostnadernas utveckling inom grafiska industrin 1913–1918 (index 100 år 1913)

År	Grafiska industrin	Hela industrin
1913	100	100
1915	102	109
1917	181	209
1918	274	319

Källa: FOS XVIII A, Industristatistik n:o 40/1923, s. 5.

20. FOS XVIII A, Industristatistik n:o 35/1918, 21 och tab. 2; *Statistik Årsbok för Helsingfors stad* n:o 14/1921, tab. 199–200 och n:o 15/1922, tab. 188 och 190.

För hela Finlands industri översteg ökningen sålunda tvåhundra procent, medan den för grafiska industrins del stannade något därunder. Omedelbart efter inbördeskrigets slut höjdes bokarbetarnas löner i åtminstone 21 boktryckerier, en åtgärd som direkt berörde drygt 800 bokarbetare.

År 1918 var 100 grafiska inrättningar av totalt 137 (egentliga boktryckerier, stentryckerier och kemigrafiska anstalter) i aktiebolags ägo, 27 grafiska anstalter ägdes av privatpersoner, åtta av andelslag och två av staten, nämligen Senatens tryckeri och Finlands Stämpelkontor.

Andelslag var en populär form av ägande inom arbetarrörelsen. Arbetartryckerierna i Kotka, Jyväskylä, Åbo, S:t Michel, Viborg och Sordavala var dyliga 1918. Många av dessa stängdes dock av de vita efter inbördeskriget och kunde öppna först 1919. Borgerliga tryckeriandelslag var Sanomalehti-osuuskunta Ilkka i Seinäjoki, Sanoma-osuuskunta Liitto i Uleåborg, Osuuskunta Sanoma i S:t Michel och Osuuskunta Länsi-Suomen Kirjapaino i Raumo.

De största privatägda tryckerierna i landet 1918 var Etelä-Suomen Kirjapaino i Kotka (ägare Heikki Markkanen), N. A. Zilliacus tryckeri i Viborg (Julie Svendblad), Raivaajan Kirjapaino i Lahtis (August Kanerva), Boktryckeriet Hermes i Tammerfors (Hjalmar Öhrnberg), Otto Andersins boktryckeri i Björneborg och H. W. Marjamaas boktryckeri i Uleåborg.

Med några få undantag var sålunda nästan samtliga större tidnings- och civiltryckerier redan 1918 i aktiebolags ägo. Både privatpersoner och andelslag var på retur som ägandeformer inom den grafiska industrin, främst p.g.a. att dessa former av ägande inte var tillräckligt kapitalstarka. I huvudstaden Helsingfors, där det 1918 fanns 33 grafiska inrättningar, ägdes 25 av aktie- och andra bolag, sex var i enskild ägo och två var statsägda. Inte ett enda tryckeri i huvudstaden ägdes av andelslag 1918.²¹

Efter inbördeskriget låg i maj 1918 produktionen helt nere vid sammanlagt 32 tryckerier. I hälften av fallen (16) berodde detta av brist på utbildad arbetskraft, i andra hälften av andra orsaker: tryckerierna hade stängts av de vita (11 tryckerier) eller hade råkat ut för skadegörelse under kriget (5 fall). Av de sistnämnda fanns fyra i Åbo och Björne-

21. FOS XVIII A, Industristatistik n:o 35/1918; *Statistisk Årsbok för Helsingfors stad* n:o 15/1922, tab. 191.

borgs län. Av de 32 tryckerier där produktionen var avbruten befann sig trettio på områden, som tidigare varit ockuperade av de röda. I de tolv tryckerier i Nylands län där verksamheten låg nere, berodde det i tio fall av brist på utbildade bokarbetare.²²

Verksamheten vid de flesta socialdemokratiska tryckerier låg nere efter inbördeskriget. Den 17 maj 1918 belade nämligen senaten samtliga arbetarföreningars, -bolags och andra sammanslutningars både fasta och lösa egendom med kvarstad och skingringsförbud. Antingen stängdes och förseglades lokaliteterna eller så övertogs de av den vita regeringen.

Den 29 maj 1918 utfärdades en interimistisk lag för upprätthållandet av den allmänna ordningen i Finland. Lagen skulle gälla i ett år och den gav den lagliga regeringen utvidgad rätt att verkställa bl.a. kvarstad och husundersökning. För många av de socialdemokratiska tryckerierna innebar detta att det först 1919 för dem var möjligt att återuppta sin verksamhet. De socialdemokratiska tidningarna ändrade nu även ofta sina namn: *Sosialidemokraatti* blev *Uusi Aika*, *Työmies* blev *Suomen Sosialidemokraatti* och *Sosialisti* blev *Demokraatti* etc.²³

Det första provnumret av *Suomen Sosialidemokraatti* utsändes redan den 6 maj 1918, bara någon vecka efter krigets slut. Men det kunde av förekommen anledning inte tryckas på eget tryckeri (Työväen Kirjapaino), och först efter många svårigheter kunde dess provnummer tryckas på Kirjapaino Oy Sana i Helsingfors. Men provnumret blev indraget av de vita myndigheterna och dess huvudredaktör Matti Paasivuori, direktör Väinö Tanner och Kirjapaino Oy Sanas direktör, vicehäradshövding Arthur Granroth häktades för förhör. Emellertid ledde provnumret, som av myndigheterna upplevdes som provokatoriskt, inte till några åtal.²⁴

I Kotka, där Kyminlaakson Työväen Sanomalehti- ja Kirjapainosuuskunta gett ut tidningen *Eteenpäin* som ett socialistiskt organ under inbördeskriget, stängdes tryckeriet (Kyminlaakson Työväen

22. SVT XXXII. Sosialisia erikoistutkimuksia 1..., s. 68–70, tabeller.

23. *Finlands Förfatningssamling* n:o 34/1918, komplettering 17.5.1918 och n:o 32/1918 (lag 29.5.1918).

24. Väinö Tanner, *Kuinka se oikein tapahtui. Vuosi 1918 esivaiheineen ja jälkiselvittelyineen*. Kolmas painos (Helsinki 1957), s. 257–262; 'Lehtemme ilmestyminen', *Suomen Sosialidemokraatti* 6.5.1918; 'Ny finsk socialdemokratisk tidning', *Hufvudstadsbladet* 7.5.1918; Landgren, *Kirjapainotaito itsenäisessä Suomessa*, s. 25.

Kirjapaino) i maj 1918. Andelslagets förre ekonom, lantdagsman F. E. Kellosalmi flydde till Ryssland och både andelslagets ordförande E. Vakkari och dess nye ekonom J. Aitio fängslades av de vita. Båda avled senare samma år i fångläger.²⁵

Redan på sommaren och hösten 1918 kunde några ”arbetartryckerier” åter inleda sin verksamhet. Sådana var Oy Kirjapaino Ab:s tryckeri i Vasa (22 juli), Työväen Kirjapaino i Helsingfors (1 september) samt Keski-Suomen Työväen Sanomalehti-, Kirjapaino- ja Kirjakauppaosuuskunta i Jyväskylä och Viipurin Työväen Sanomalehti- ja Kirjapaino-Osuuskunta (Kansan Työn kirjapaino) vid årsskiftet. För Osuuskunta Hämeen Voima i Tavastehus, Savon Työväen Sanomalehti- ja Kirjapaino-osuuskunta i Kuopio och Osuuskunta Saimaa i Villmanstrand betydde inbördeskriget slutet på tryckeriverksamheten, även om Kuopio-tryckeriet återuppstod redan den 25 oktober 1918, då Savon Kansan Kirjapaino Oy:s konstituerande möte hölls i Kuopio.²⁶

Den tekniska nivån inom Finlands grafiska industri 1918

Vad den tekniska utvecklingen inom vårt lands grafiska industri beträffar, kan det konstateras att Finland redan vid sekelskiftet 1900 uppnått samma nivå som boktryckeriindustrin höll i Europa. De större tidningstryckerierna gick i bräschen för utvecklingen. Den första rotationspressen, av märket Koenig & Bauer, med en kapacitet om 10 000 x 8 sidor i timmen, installerades redan 1896 i Hufvudstadsbladets Nya Tryckeri. Tryckeriet var då ett av de modernaste i Europa. Finska Litteratursällskapets tryckeri erhöll en likadan tryckpress 1899 och i november samma år anskaffade också Pohjalaisen Kirjapaino i Vasa sin första rotationspress.

Sålunda hade minst tio av de största tidningstryckerierna i Helsingfors, Åbo, Tammerfors, Viborg och Vasa redan före första världskrigets utbrott skaffat sig rotationspressar, de flesta av tyskt fabrikat av märket Koenig & Bauer eller Vomag. Med dessa kunde man trycka 10 000–12 000 exemplar i timmen. År 1910 inköpte firman Öflund & Pattersson i Helsingfors via den engelska agenturen Furnival & Co i London de två första offsettryckpressarna i vårt land.²⁷

25. Landgren, *Kirjapainotaito itsenäisessä Suomessa* 2, s. 24.

26. Landgren, *Kirjapainotaito itsenäisessä Suomessa* 2, s. 287.

27. Gardberg, *Boktryckeriet i Finland* III, s. 153, 176–184, 237, 277–278, 330, 378–379, 385,

Maskinparken för 22 tryckerier i Helsingfors 1916 bestod av totalt 172 tryckpressar, 8 rotationspressar, 90 snällpressar, 55 digelpressar och 19 handpressar. I siffran ingår de firmor vilka 1917 var delägare i Boktryckerikontoret samt därtill Työväen Kirjapaino. Men däri ingår inte Senatens tryckeri och dessutom saknas uppgifter för några mindre bok- och accidenstryckerier.

Om man till dessa siffror ytterligare adderar de tryckpressar som fanns i Senatens tryckeri (8–9 stycken år 1916, varav 4–5 snällpressar) samt tryckpressarna i de mindre tryckerierna i Helsingfors (ca tio tryckerier med en tryckpress, antingen hand- eller digelpress per tryckeri) får man för huvudstadens del 95–100 snällpressar, 65–70 digelpressar och 25–30 handpressar 1916. Då ca en fjärdedel av landets samtliga grafiska inrättningar år 1918 befann sig i Helsingfors, kan man anta att huvudstaden stod för ungefär en lika stor andel av maskinparken. Här fanns visserligen landets största tryckerier, men också många små accidenstryckerier.²⁸

Sålunda skulle det i Finland 1918 ha funnits ca 400 snäll- och dubbelpressar samt 200–250 digelpressar. De flesta snäll- och dubbelpressarna var av tyskt (Koenig & Bauer, Augsburg, Vomag) eller amerikanskt (Miehle) fabrikat. Maskinparken skulle alltså ha fördubblats sedan 1907, då hela landets grafiska maskinpark uppgick till 247 snäll- och dubbelpressar samt 120 digelpressar. Antalet handpressar hade knappast ökat sedan 1907 (130 stycken), men knappast heller minskat, då många firmor hade dem stående i något hörn, även om de rätt sällan användes. En jämförelse med Sverige ger vid handen att det i vårt västra grannland 1917 fanns 94 rotationspressar och 1 044 snällpressar. Men så fanns där också 422 boktryckerier med ca 9 000 anställda 1917.²⁹

Om det dröjde länge för rotationspressen att nå Finland, så kom sättmaskinen mycket fort till vårt land. Radsättningsmaskinen av mär-

391–392, 425, 483–484; Teräskivi-Suominen, *Suomen kirjapainotaidon historiaa 1900–1942*, s. 297, 337–338, 351–352, 356–357; Landgren, *Kirjapainotaito itsenäisessä Suomessa*, s. 25–27.

28. Kvotfördelningsnämndens protokoll år 1917, Boktryckerikontorets arkiv, Helsingfors; Työväen Sanomalehti-Oy:n vuosi- ja tilikertomus 1916.

29. Kvotfördelningsnämndens protokoll år 1917, Boktryckerikontorets arkiv, Helsingfors; Teräskivi-Suominen, *Suomen kirjapainotaidon historiaa 1900–1942*, s. 304, 357; 'Uutisia', *Kirjapainotaito* n:o 11/1920, s. 294.

ket Linotype togs för första gången i bruk vid *New York Times* tryckeri 1886 och innovationen nådde vårt land 1897, då en Typograph-sättmaskin prövades vid Hufvudstadsbladets Nya Tryckeri. Prövotiden ledde dock inte till inköp av maskinen i fråga. År 1899, året efter att den första radsättningsmaskinen tagits i bruk i Sverige, anskaffade Finsk Tidskrifts tryckeri en sättmaskin av märket Linotype för sin eftermiddagstidning *Aftonpostens* behov. Linotype blev det förhärskande märket för radsättmaskiner i Finland. Tidnings- och Tryckeri-Aktiebolaget (Nya Pressens tryckeri) och Oulun Uusi Kirjapaino (Kaiun kirjapaino) skaffade följande år likadana sättmaskiner. Linotype-maskinerna användes för sättning av tidningar, vilka p.g.a. av ökat format och sidantal efter rotationspressens ibrukttagande hade blivit alltför tunga att sätta för hand. Hufvudstadsbladets Nya Tryckeri inköpte t.ex. 1906 på en gång fyra nya Linotype-maskiner.³⁰

För sättning av böcker och andra civiltryck använde tryckerierna typsättningsmaskiner av märket Monotype. Det första tryckeri som anskaffade en dylik maskin var K. F. Puromiehen Kirjapaino i Helsingfors 1906. Också andra bok- och civiltryckerier i Helsingfors, som Helsingin Uusi Kirjapaino, Mercators Tryckeri, Förlagsaktiebolaget Otava, Raittiuskansan Kirjapaino Oy, Senatens tryckeri, Ab Tilgmann Oy och Weilin & Göös Ab, köpte före första världskriget Monotype-maskiner. I USA började man 1913 tillverka radsättmaskiner av märket Intertype, och redan följande år, 1914, förvärvade Jakobstads Tidnings & Tryckeri Ab och Tampereen Työväen Kirjapaino sättmaskiner av detta märke. Exakta siffror för sättmaskinparken i Finland 1918 kan inte anges, men uppskattningsvis fanns det ca 100 Linotype-maskiner och ca 50 Monotype-maskiner i landet.³¹

Anskaffandet av nya tryckpressar och sättmaskiner från Europa var redan före inbördeskrigets utbrott svårt. Många boktryckerier hade 1918 innestående beställningar på tryckpressar och sättmaskiner, främst från Tyskland, men p.g.a. världskriget fördröjdes leveransen av dessa maskiner. Detsamma gällde tryckeriförnödenheter, som reservdelar, tryckplåtar, tryckfärger etc. Kirjapaino Oy Kaleva i Uleåborg hade sålunda

30. Gardberg, *Boktryckeriet i Finland* III, s. 415–417; Landgren, *Kirjapainotaito itsenäisessä Suomessa*, s. 28–29.

31. År 1922 var antalet Linotype-maskiner 133 och antalet Monotype skrivbord 56 och gjutbord 38.

redan 1914 ingått avtal med den svenska agenturfirman Ab Gumaelius & Komp. i Stockholm om leverans av en Heureka-rotationspress, men det dröjde ändå till 1920 innan tryckpressen anlände till Uleåborg.

Agenturfirman Oy Grafica Ab ansökte sommaren 1918 hos handels- och industriministeriet om tillstånd att få införa Linotype-sättmaskiner från Tyskland, men behandlingen av ansökan drog ut på tiden till följande år. Åbo-firman Ota Oy:s verkställande direktör Arvo Ketonen klagade sommaren 1918 i ett brev till grafiska industrins arbetsgivarförbund över att man ingenstans kunde erhålla tryckfärger till rotationspressar och att de egna lagren var tomma. I Helsingfors föll efter stadens intagning i april 1918 ett stort lager tryckfärger, förmodligen härstammande från Työväen Kirjapaino, i de vitas händer, och det fördelades bland huvudstadens tryckerier.³²

Importen av tryckmaskiner låg helt nere 1918 och också beträffande tryckeriförnödenheter och tryckfärger var den mycket anspråkslös. Under hela året infördes endast 583 kg tryckstilar från Tyskland och Sverige till ett totalvärde om 19 000 mark, mot nästan 10 000 kg till ett värde om 200 000 mark år 1916. Därtill importerades ca 76 000 kg trycksvärta från främst Sverige, vilket var betydligt mindre än år 1916 (134 000 kg). Förhållandena blev så småningom bättre frampå hösten, men den strängt licensbelagda importen kom igång på allvar först följande år.³³

Den finländska arbetarrörelsen befann sig i en mycket splittrad situation efter inbördeskriget. Kvar i landet fanns de högersocialister, vilka aktivt motsatt sig upproret och gruppen kring Väinö Tanner, som hållit sig vid sidan om, men som ändå stödde arbetarrörelsens gamla traditioner. Inom arbetarrörelsen och speciellt inom dess tidnings- och tryckeribolag fördes i början av 1920-talet mellan dessa falanger en häftig kamp om den rätta kursen. De första tidningar och tryckeribolag som kunde börja verka 1918 var s.k. högersocialistiska och i december

32. Brev Arvo Ketonen till Finska Grafiska Industrins Arbetsgivarförbund 26.7.1918, GCA, Helsingfors; Kopia av Oy Grafica Ab:s ansökan 10.6.1918, GCA; Gardberg, *Boktryckeriet i Finland* III, s. 356; Landgren, *Kirjapainotaito itsenäisessä Suomessa*, s. 31.

33. FOS I A Handelsstatistik n:o 37/1917, tabell 2a, s. 38–42 samt n:o 38/1918, tabell 2a, s. 38–42 och tabell 3a, s. 91–95.

1918 fastställdes vid ett extra partimöte parlamentarismen som rättssnöre för det socialdemokratiska partiets verksamhet.³⁴

År 1919 kunde de socialdemokratiska officinerna i Åbo, Tammerfors, Björneborg, Kotka, S:t Michel, Uleåborg och Sordavala åter inledda produktionen. Helt nere låg emellertid inte verksamheten vid alla dessa tryckerier 1918, i t.ex. Karjalan Työväen Sanomalehti-, Kirjapaino- ja Kirjansitomo-osuuskunta r.l:s tryckeri i Sordavala kunde man redan hösten 1918 trycka en del tillfällighetsarbeten. Öppnandet av de ”röda” tryckerierna skedde inte utan motstånd från borgerliga kretsar. Sålunda yttrade statsminister J. K. Paasikivi inför en socialdemokratisk delegation, som vädjade om öppnandet av Työväen Kirjapaino i Helsingfors, att sådana tryckerier utgjorde nästen för all slags agitation (”ovat kaiken kiihotuksen pesäpaikkoja”), men att det tyvärr inte fanns något lagrum i stöd av vilket regeringen kunde hålla dessa tryckerier stängda.³⁵

34. Päiviö Tommila & Raimo Salokangas, *Sanomia kaikille. Suomen lehdistön historia* (Helsinki 1998), s. 146–149.

35. Eteenpäin Osakeyhtiö 1930, s. 21–25; Päiviö Tommila ja Tuire Raitio, *Keski-Suomen lehdistö 3. 1918–1944*, s. 64, 233; Gardberg, *Boktryckeriet i Finland III*, s. 226, 256, 280; Landgren, *Kirjapainotaito itsenäisessä Suomessa*, s. 25.

GRANSKNINGAR

Olav den helige i Finland

Jyrki Knuutila, *Soturi, kuningas ja pyhimys. Pyhän Olavin kultti osana kristillistymistä Suomessa 1200-luvulta 1500-luvun puoliväliin* [Krigaren, kungen och helgonet. Olav den heliges kult som en del av kristnandet i Finland från 1200-talet till mitten av 1500-talet], Suomen Kirkkohistoriallisen Seuran Toimituksia, Finska kyrkohistoriska samfundets handlingar 203, 496 s., ill., Helsingfors 2010.

Norges nationalhelgon Olav den helige är den år 995 e.Kr. födde vikingen Olav Haraldsson som enligt sagorna och andra källor förenade fylkena, samtidigt som han befäste sin makt med hjälp av kristendomen. Olav berövades emellertid sin kungamakt av den danske kungen Knut den store som fick hjälp av sin bondeallians. Vid ett av sina försök att återta makten stupade Olav vid slaget i Stiklastad i närheten av Nidaros den 29 juli 1030. Detta datum är än i dag Olofs namnsdag i nordiska almanackor. Han har även hedrats utanför Skandinavien, bl.a. i England, Holland, Östersjöns kulturkretsar, Novgorod och Jerusalem.

År 1493 skickade biskopen i Åbo, Magnus III Stjernkors, ett brev till Nidaros ärkebiskop Gaute Ivarsson. Enligt brevet var Olav den helige ett mycket välkänt helgon i Finland, där flera kyrkor byggts i hans namn och helgats åt honom. Biskopen föreslog att en av Sankt Henriks relik i domkyrkans ägo skulle ersättas med Olavs relik. I stiftets periferi, Keminmaa församling i norra Finland, finns en stenkyrka från 1550-talet där fragment av en träskulptur föreställande Olav har bevarats. Skulpturen är troligtvis en del av ett altarskåp som tillverkats i Lübeck kring år 1500 och beställts av Keminmaa församling. Skulpturen stod på ett altare, kanske huvudaltaret, i den träkyrka som fanns på platsen innan stenkyrkan uppfördes. Dessa är två av hundratals frågor som Jyrki Knuutila, professor i praktisk teologi vid Helsingfors universitet, diskuterar i sin bok om Olav den helige i Finland.

Knuutila granskar Olavkultens födelse och utveckling, utbredning och popularitet ur tre olika perspektiv. Tillvägagångssättet bestäms av det undersökningsmaterial han använder: kyrkorna, kapellen, konsten och den liturgiska kulten i anslutning till Olav. Författaren har letat fram medeltida material, både föremål och texter, som är kopplade till Olavkulten i Åbos medeltida stift. Materialet har han analyserat kritiskt och tvärvetenskapligt med hjälp av olika vetenskapshistoriska teorier. Just vad gäller det senare är Knuutila som bäst. Väsentligt är även ”den långa medeltidens”

perspektiv: på vilka sätt bevarades det katolska Åbo stifts Olavminnen och hur antog de nya former då Norden blev lutherskt?

Verkets flerdimensionella metodiska tillvägagångssätt är ovanligt i såväl internationell som finländsk helgonforskning. Tidigare har forskning om helgon och deras kulturer undersökts ur historisk-arkeologiska, konsthistoriska, kanoniseringsprocessmässiga eller legendhistoriska perspektiv, där en holistisk helhetsbild saknats.

Boken har vuxit fram som ett resultat av närmare tjugo års forskning, vid sidan av arbetet för brödfödan på universitetet. Det har varit nödvändigt att jämföra det fragmentariska finska materialet med motsvarande källmaterial från Östersjöns kulturlandskap. Knuutila har också lyft fram bakgrunden till de internationella politiska, kulturella och religiösa kulturströmningar som är kopplade till Olav och deras utbredning i Finland. I samband med detta analyserar han ingående hur kulturen och dess ”randfenomen” fick ett mer eller mindre eget uttryck i Europas nordliga periferi.

Således visar det sig att Olavkulten på medeltiden enligt källorna med säkerhet har utövats i 71 kyrkliga byggnader, belägna i olika delar av det då bebodda Finland – i slutet av medeltiden torde det i hela stiftet ha funnits 150–170 kyrkobyggnader av vilka litet mindre än 90 var av sten. Resultatet har uppnåtts genom utsällning av alla sockenkyrko- och kapellkyrkobyggnader tillägnade Olav. Antalet måste ha varit större, men källorna innehåller inte information om fler byggnader än så. Som andra punkt katalogiserar författaren alla kyrkor som har haft (en del har fortfarande) altare tillägnade Olav samt konst, såsom altarskåp och kalkmålningar, som föreställer Olav eller på annat sätt är kopplade till honom. Som tredje punkt har han tagit reda på vilka kyrkor och kyrkliga institutioner i Åbo stift som utövade Olav den heliges liturgiska kult. De tre helheterna består till största delen av skriftligt material, inom vilket område upphovsmannen är en erkänd expert. Genom åren har han dock, i och med forskningen om Olav, blivit allt mer förtrogen med den kyrkliga visuella världen. Tack vare detta är förteckningen över skulpturer och målningar komplett, men när det gäller byggnadstekniska, taktila, ikonografiska och stilmässiga aspekter finns mycket kvar att undersöka.

Enligt Knuutila bredde Olavkulten i Finland ut sig i tre vågor, nämligen under början av 1200-talet, under den senare hälften av 1200-talet och på 1300-talet samt återigen på 1400-talet och under 1500-talets första hälft. Av dessa är det svårt att i forskningen skilja de två första från varandra, och läsaren frågar sig om det inte egentligen handlar om en och samma våg eller period. Man kunde även tänka sig att kulturen började spridas redan på 1100-talet och att dess spridning var en del av ett omfattande missionsecklesiastiskt projekt med syfte att sprida ett flertal helgonkulturer till den finländska landsbygden.

Den utvandring och handelssjöfart som utgick från det område som i dag är Sverige kan betraktas som en indikator för 1200-talets utbredning av Olavkulten och även som spridare av dess kulturströmningar. Det finns dock inga tillförlitliga bevis för detta. Den svenska politiska överklassen strävade dessutom efter att med hjälp av Olavkulten utvidga sin politiska, ekonomiska och militära makt i Finland i slutet av 1200-talet och under 1300- och 1400-talen. Genom att ytligt studera bokens mycket användbara kartor är det möjligt att dra slutsatsen att Olavkulten var särskilt stark kring Åbo och i västra Nyland, men med tanke på att den permanenta bebyggelsen i det medeltida Finland var som tätast i dessa trakter, och att bebyggelsen blir glesare mot norr och nordost, är det ingen idé att dra några förhastade slutsatser.

Kulten kring Olav den helige utgjorde en viktig del av den medeltida människans världsbild i olika delar av Finland och i alla befolkningsskikt. I vardagslivet kunde man möta Olav i den egna sockenkyrkans namn, i gudstjänsten och i kyrkorummet, men också i vardagslivet. Kulten var nämligen synlig t.ex. i bondesamhällets kalender, där Olavs förbön användes mellan de viktiga vändpunkterna för skörde-, djurhållnings- och fångstsåsongerna.

Man vet att det i Åbo stift under 1200–1500-talen fanns åtminstone 84 altar- och helgonskåpskulpturer och målningar föreställande kung Olav. Det troliga är emellertid att det från början fanns betydligt fler. Införskaffandet av skulpturer verkar ha skett i tre olika vågor, varav den första kom från Gotland, den andra från nordtyska Hansastäder och den tredje från hemlandet, d.v.s. från hjärtat av Sverige och från Finland, närmast Åbo, men också Viborg. På basis av detta kan vi upptäcka olika former av handels- och kulturinflenser under olika århundraden i Finland. Likväl kan samma slags vågor uppfattas även för andra skulpturer, och därför bör läsaren fråga sig hur dessa vågor egentligen ska tolkas. Vad gäller väggmålningarna ser det ut som att bakgrunden till dessa med stor säkerhet finns i Sverige. Ett problem är emellertid att rätt så många Olavmotiv tillhör en och samma målarsammanslutning, den s.k. Tövsala-gruppen (i äldre forskning har den kallats bl.a. Kaland-skolan eller Petrus Henrikssons målargrupp).

I det sista huvudkapitlet ser författaren kritiskt på de egna forskningsmetoderna, då den metodiska lösningen, där olika slags tvärvetenskapliga källor och kommenterad forskningslitteratur används, inte är problemfri. Eftersom källmaterialet varierar till både kvantitet och kvalitet och är svårtolkat, har det inte varit enkelt att med hjälp av det bevisa den kyrkliga Olavkulten. På flera ställen har författaren fått nöja sig med antaganden, vilket gör att det finns en risk för cirkelresonemang. Källkritiskt kan det ses som ett problem att det bevarade forskningsmaterialet avslöjar käll-

situationen vid skrivandet, inte under undersökningsperioden. T.ex. kan det antas att antalet ursprungliga träskulpturer och altare i Åbo stift kan ha varit upp till sju gånger så stort, eller på sina ställen t.o.m. tio gånger så stort jämfört med det antal som finns bevarat. Så hur skulle man kunna bestämma antalet Olavskulpturer som beställts till de medeltida finländska kyrkorna eller som tillverkats i Finland?

Verket innehåller en riklig mängd svartvita fotografier av medeltida finländsk Olavkonst – utgivaren borde definitivt ha investerat också i färgbilder, som ger en avsevärt bättre uppfattning om betydelsen av kalkmålningarnas och träskulpturernas färger än de svartvita fotografierna! – liksom tabeller, uppställningar och kartor. Käll- och litteraturförteckningen är synnerligen omfattande och bildar grunden för fortsatt forskning kring Olav. Det vore motiverat att tillämpa bokens metodiska tillvägagångssätt även i annan helgonforskning. Därför är det nödvändigt att ge ut den på andra språk, särskilt på engelska, men även på svenska. Avslutningsvis kan konstateras att det nu finns en grund att stå på för fortsatt helgonforskning om Olav, för att inte tala om andra helgon.

Markus Hiekkänen

Gammelstadens historia

Seppo Aalto, *Krigsstaden. Helsingfors Gammelstads historia 1550–1639*. Översättning Sofia Gustafsson. 424 s., ill., Förlagsaktiebolaget Otava, Keuru 2013.

Som ett led i det omfattande projektet att skriva Helsingfors stads historia, där man hittills koncentrerat sig på att skriva Helsingfors stads historia efter år 1946, har nu också stadens tidigaste historia 1550–1639 författad av historikern, docent Seppo Aalto fullbordats. Boken har förtjänstfullt översatts till svenska av Sofia Gustafsson, även hon historiker.

Seppo Aalto är en erfaren historiker med många strängar på sin båge. Han har bl.a. tidigare författat biografier, lokalhistoriska verk och idrotts-historia. För stadens historiekommitté med professor Matti Klinge som ordförande var Aalto sålunda ett mycket lämpligt val vad gäller skrivandet av Helsingfors stads äldsta historia.

Boken kan karaktäriseras som ett praktband i formatet B5. Den är rikt illustrerad med många bilder och kartor och dess layout är klar och tydlig. Framställningen är väldokumenterad med relevanta och noggranna nothänvisningar och det undersökta källmaterialet är adekvat och den använda litteraturen fyllig.

Det äldsta Helsingfors eller Gammelstaden, som det av eftervärlden kom att kallas, låg som bekant vid Vanda ås mynning, där staden placerats efter maktpåbud från Gustav Vasas sida. Kungens handgångne man, fogden Erik Fleming, undersökte andra alternativ såsom Sandhamn, men sommaren 1550 inleddes byggnadsarbetena i Helsingfors. Stadens tidiga historia har genom åren dokumenterats av flera forskare, bl.a. Eric Anthoni, Kustavi Grotenfelt, Markku Heikkinen, Gunvor Kerkkonen, Markku Kuisma, Petrus Nordmann och Eino E. Suolahti, bara för att nämna några. Men Seppo Aalto behöver inte skämmas för sin insats i jämförelse med dessa tidigare, ofta nog så namnstarka föregångare.

Bokens disposition är kronologisk, vilket gör framställningen lätt och redig. Efter förordet följer sju huvudkapitel: ”Stora planer (–1550), ”Kungens stad” (1550–1554), ”Osäkerhetens tid” (1555–1560), ”Krigsekonomin” (1561–1570), ”Krigsstaden” (1571–1599), ”Mot den yttersta dagen” (1600–1620) samt ”I skuggan av Reval och de mäktiga borgarna” (1621–1639).

Seppo Aalto har kunnat uppdatera Helsingfors stads äldsta historia i enlighet med den nyaste historieforskningen. Sålunda kan han placera in stadens grundande i den europeiska kontexten på ett sätt som inte alltid var äldre historiker förunnat. Gustav Vasa kunde på några årtionden samla den politiska och ekonomiska makten i Sverige i sina händer, vilket, som Aalto helt riktigt påpekar, utgjorde en grundförutsättning för Helsingfors stads tillkomst. Kungens handelspolitiska ambitioner hade inte infriats på 1540-talet och anläggandet av Helsingfors kan ses som ett försök till nytänkande i detta avseende. Staden låg i Nyland, basen för bondeseglationen på Finska viken, mitt emellan Åbo och Viborg och mitt emot Reval, det främsta hindret för utvecklandet av den finska handeln.

Först planerade Gustav Vasa att grunda en handelsplats på ön Sandhamn med en utmärkt hamn vid Helsinges sockens kust. Sandhamn låg emellertid alltför oskyddat och kungens fogde Erik Fleming sökte med ljus och lykta efter en bättre plats med ett mera skyddat läge. I maj 1548 föreslog fogden för kungen att den nya staden skulle anläggas vid Vanda ås mynning. På hösten 1548 uppfördes de första kornbodarna vid åstranden nära Helsingeforsen. Den blivande staden låg på odlad mark som tillhörde bönderna i Forsby, en nyländsk by med anor från 1200-talet. Området hade i tiderna koloniserats av nybyggare från Hälsingland i Sverige. Helsingefors var känd för sina fina laxfångster, och då Magnus Eriksson år 1351 sålde patronatsrätten över Borgå till cistercienserklostret i Padis i Estland, ingick en andel av laxfisket i Helsinges socken i affären. Som hamnstad var farleden till Helsingfors emellertid trång och grund och kantad av stenar och grynnor, medan däremot Sandhamn hade en vida bättre hamn mera lämpad för utländska handelsfartyg. Sålunda betonar Seppo Aalto att handeln med holländarna, esterna och ryssarna inte kunde ha

varit en utslagsgivande faktor för Gustav Vasa när han fattade sitt beslut. Aalto förmodar att det avgörande för kungen var den nya stadens goda landförbindelser, som kunde locka bönder från när och fjärran till staden för att sälja sina varor. Sandhamn låg däremot på en ö, och det var besvärligt att ta sig dit från fastlandet. En annan trumf för Helsingforsen var det faktum att ån vid mynningen delades i två fåror av en ö, som militärt var en bra utgångspunkt för en fästning från vilken man kunde övervaka staden och åmynningen.

Seppo Aalto visar övertygande att grundandet av Helsingfors ingick som en del av den svenska kungens riksomfattande storpolitiska planer, vilka kom till uttryck i 1550 års handels- och seglationsakt. En av avsikterna var att locka holländarna att segla förbi Reval till Helsingfors på Finska vikens norra kust. Staden skulle rekrytera sina nya invånare ur borgerskapet i småstäderna Borgå, Ekenäs, Raumo och Ulfsby samt från Reval. Kungens handgångne män Henrik Klasson Horn och Nils Boije inledde sommaren 1550 övertalningen av borgarna i de finska småstäderna för att få dem att flytta till Helsingfors. Kungen gav order om att leverera spannmål till förmånligt pris till staden, där man på ön mellan åmynningens två fåror började uppföra en befästning. Staden fick sina första invånare i form av borgare från Borgå och Ekenäs, och trots många svårigheter och hungersnöd växte den lilla staden så småningom. ”Slottet” på ön stod färdigt sommaren 1551 och komplexet bestod av totalt tolv byggnader. Invånarna i Ulfsby och Raumo, som hade motsatt sig kungens påbud att flytta till den nya staden, blev de närmaste åren tvingade därtill.

Det tog emellertid flera år innan Helsingfors handel och förvaltning tog form, men seglationssäsongen 1553 såg ett kraftigt uppsving i stadens utrikeshandel. Enligt Aalto sålde de forna Borgå- och Ekenäsborna nyländska trävaror till i huvudsak Reval, medan de forna Raumo- och Ulfsbyborna exporterade produkter, t.ex. fisk, skinn- och pälsvaror samt smör, från Österbotten till städer i Baltikum. Utförseln av livsmedel via Helsingfors var en av de specialrättigheter som Gustav Vasa beviljat staden. Staden Viborg var dock en svår rival, eftersom dess borgare och köpmän lagt beslag på gränshandeln med öst. Trots kungens bemödanden att överföra den ryska handeln till Helsingfors, lyckades viborgarna slå vakt om sin östhandel. Kriget mot Ryssland, som bröt ut vintern 1555, satte omedelbart stopp för all handel till Ryssland.

Kapitlet ”Osäkerhetens tid” inleds med en detaljerad beskrivning av gamla Helsingfors utgående från en rekonstruktion av stadens karta. Helsingfors, som bestod av tre stadskvarter, var i princip färdigbyggd 1555. I staden fanns en kyrka med klockstapel, ett torg med rådhus, en kungsgård på ön i forsen, ett hospital och en skola, en kvarn, en hamn med strandbodnar samt ett skeppsvarv och en galgbacke utanför staden. Landsvägen

mellan Åbo och Viborg gick genom staden ungefär längs linjen nuvarande Forsbyvägen–Viksvägen.

Kungsgården eller ”Slottet”, symbolen för kronans makt, utgjorde stadens absoluta maktcentrum och torget med rådhuset stadens geografiska centrum. Kriget mot Ryssland innebar också att aktiviteten i hamnen ökade, våren 1555 anlände elva örlogsfartyg med soldater och last till staden och under sommarens lopp följdes de av flera andra. Helsingfors liknade ett borgläger och inkvarteringen av soldater låg som en tung börda över stadens befolkning. Soldaterna stal och ställde till oro och bråk. I början av september 1555 anlände kungen själv med ett stort följe till Helsingfors. Han inkvarterades på kungsgården, däriifrån han en knapp vecka senare fortsatte till Viborg. Inkvarteringen och oroligheterna fortsatte emellertid, tills kungen i november 1555 återkom till Helsingfors. Han beslutade att upplösa borglägret i Helsingfors och befallde trupperna att lämna staden.

Åren 1555–1557 låg Helsingfors öde i vågskålen och kungens fogde sökte efter en ny plats i västra Nyland att flytta staden till. Efter freden med Ryssland 1557 avstod Gustav Vasa emellertid från sina planer att flytta staden. Men då hamnen inte var tillräckligt djup för större fartyg och eftersom Raumo- och Ulfsbyborna fick lov att återvända till sina förra hemstäder riskerade den unga staden ändå att ödeläggas. Eftersom kungsgården på Forsön blomstrade, kunde Helsingfors ändå fortleva som en småstad. Kriget i Livland ledde emellertid till ett uppsving i helsingforsarnas handel på Viborg. Här utmärkte sig speciellt storhandelsmannen Jacob Greek, ursprungligen hemma från Tyskland. Aalto påvisar att kriget räddade Helsingfors, eftersom Revals och Rigas monopol på transitohandeln med ryska produkter bröts p.g.a. kriget. Helsingfors var också en viktig transporthamn för tjära och trävaror. Helsingfors borgerskap bestod av dels invandrare, dels inhemska män. Till den förstnämnda gruppen hörde storborgarna Jacob och Hans Greek från Tyskland och Hans von Sanden från Holland. Till de ledande namnen bland de inhemska borgarna fanns Matts Bertilsson, Hans och Erik Sigfridsson samt Lars Michelsson, alla med rötter i Borgå.

Under 1500-talets sista decennier präglades Finland inklusive Helsingfors av det krig i öster och i Baltikum 1570–1595 som i folkmun kallades långa ofreden, på finska ”pitkä viha”. Av den anledningen är Seppo Aaltos benämning på staden i bokens rubrik ”Krigsstaden” träffande. Trädstaden Helsingfors brann för första gången redan 1570, och invånarantalet, som 1566 torde ha uppgått till 800–900 personer, sjönk till 500–600 efter branden, som förmodligen i huvudsak drabbade stadens södra delar. En tidigare historieskrivning har gjort gällande att ryssarna brände Helsingfors under sitt återtag över Finska vikens is, men Aalto stöder den uppfattning som redan framfördes av historikern Petrus Nordmann, nämligen att rys-

sarna inte hade något att göra med branden. Ryssarna härjade emellertid vårvintern 1571 i östra Nyland och brände bl.a. Borgå och dess domkyrka. Helsingfors torde dock ha besparats ödeläggelse den gången. Efter eldsvådan drabbades staden i slutet av år 1570 av pesten, som spred sig från Reval. Många invånare flydde till landsbygden, men Helsingfors räddades i sista hand av kungsgården och den där förlagda krigsmakten, som avskräckte ryssarna från en direkt attack mot staden.

En liknande räd genomförd av ryska tatariska ryttare, som angrep söderifrån över isen från Reval, skedde vintern 1577. Ca 1 200 ryttare tog i land vid Mjölö, sex kilometer sydväst om Helsingfors, men återigen räddades staden av svenska trupper förlagda på kungsgården. Dessutom anlände förstärkningar från Viborg under Herman Flemings befäl. I stället brände, mördade och skövlade de tatariska ryttartrupperna systematiskt på den nyländska landsbygden. Efter genomfört värv avtågade tatarerna över isen till Reval lika plötsligt som de kommit, medförande en stor mängd fångar. De som inte orkade följa med ryttarna slogs helt sonika ihjäl ute på isen.

Boken innehåller många intressanta och detaljerade utredningar om staden Helsingfors handel och ekonomi, om skatter och andra pålagor och om inkvarteringsbördan. Aalto konstaterar även (s. 222) krasst att ”Helsingfors var nämligen inte Johan III:s favoritstad”. Bl.a. hade borgarna i Helsingfors oförbehållsamt stött halvbrodern Erik XIV under den s.k. ”brödrafejden” innan Erik störtades från sin tron. Johan gynnade bl.a. grannstaden Borgås handel på Helsingfors bekostnad och han beviljade t.ex. år 1586 staden fullständig tullfrihet för tre år framåt. Helsingfors stad tog tillfället i akt efter kung Johans död i november 1592 och angrep i ett brev till riksrådet 1594 häftigt Borgå. Aktionen lyckades och den nya kungen Sigismund bekräftade i sitt svar till Helsingforsborna sommaren 1594 stadens privilegier samtidigt som han upphävde Borgås stadsrättigheter och uppmanade dess invånare att flytta till Helsingfors, Viborg eller Åbo om de ville fortsätta med sin näring. Med denna snabba behandling vann Sigismund Helsingfors bevägenhet, samtidigt som Borgås invånare tvingades välja sida i den gryende maktkampen mellan Sigismund och dennes farbror hertig Karl. Borgå besvärade sig hos hertigen, som trotsade kungen och upphävde beslutet att avskaffa Borgås privilegier.

Denna maktkamp utmynnade som känt i seger för hertig Karl, senare Karl IX. Då hertigens trupper i början av september 1599 intog Helsingfors, fångslades de mest kungatrogna, bland dem Hans von Oldenburg, Simon Ambrosius och Bertil Greek. Nio personer, bland dem de nämnda, avrättades. Därmed bröts allt motstånd och borgarna skyndade sig att underkasta sig hertigen. Hertig Karls män på landsbygden och i Borgå förföljde emellertid de följande månaderna helsingforsarna, stal deras egendom och

härjade i staden. Efter sin återkomst till Stockholm utfärdade hertigen ett skyddsbrev för Helsingfors, där krigsfolket hotades med döden ifall de bröt mot bestämmelserna i brevet och behandlade helsingforsarna illa.

1600-talet innebar en tid av stagnation för Helsingfors. Kriget i Livland fortsatte och stadens ekonomi drabbades hårt. Kungen, d.v.s. Karl IX, ingrep och beviljade borgarna fyra års befrielse från ordinarie skatter samt tullfrihet på införseln av öl, mjöd och vin för försäljning. Men samtidigt drabbades landet av missväxt, spannmålsbrist uppstod och krigsbördan lindrades inte. Kungens befallningar blev också ställvis bortglömda. Följden var att staden förtvinade och stadens invånare blev allt fattigare. Men Seppo Aalto räknar upp två orsaker till varför Helsingfors inte förvandlades till enbart ett krigsläger. Den ena var den nye kungen Gustav II Adolfs inställning. Han besökte Helsingfors år 1614 på sin rundresa i Finland och stadfäste då Helsingfors privilegier och utfärdade också ett skyddsbrev för staden. Den andra orsaken till Helsingfors räddning var kungens beslut att i början av år 1616 sammankalla till en herredag i Helsingfors med Finlands ständer. På plats var också rikskanslern Axel Oxenstierna. ”Lantdagen” avslutades efter tio dagar med ett beslut i vilket delegaterna lovade kungen sin trohet i kampen mot Sigismund och dennes anhängare samt godkände en ökning av krigspålagorna.

Aalto nämner också utvidgningen av jordbruket som en viktig överlevnadsstrategi för stadens borgerskap i början av 1600-talet. De rikaste borgarna förvärvade jord i Helsinges socken, t.ex. Kasper Reiher som ägde jord i byarna Tölö, Otnäs och Sonaby, Peter Greek med jordinnehav i Östersundom och Äggelby, Henrik Carsten i Munknäs, Lars Michelsson i Turholm och på Degerö etc. I början av 1600-talet inflyttade flera balttyskar (Kasper Reiher, Didrik Beckhoff m.fl.) till Helsingfors och nykomlingarna bemannade så småningom stadens råd. Kasper Reiher blev senare stadens borgmästare och skötte enligt uppgift sitt ämbete med ”hårda nypor”.

Gammelstadens sista årtionden fram till flyttningen av Helsingfors till sin nuvarande plats på Estnässkatan år 1640 präglades fortfarande av rikets krigstillstånd. Det oavbrutna kriget medförde ökade pålagor i form av skatter och andra förpliktelser. Konkurrensen från Reval påverkade på ett ogynnsamt sätt Helsingfors utrikeshandel. På 1630-talet koncentrerade sig majoriteten av t.ex. rådmännen i Helsingfors på inrikeshandel. Någon verklig storborgare fanns det, enligt Aalto, inte i staden på 1620- och 1630-talet. Staden lockade inte utländska storborgare på samma sätt som t.ex. Åbo. Med tiden blev det klart att Helsingfors inte hade någon framtid på sin dåvarande plats. På generalguvernör Per Brahes initiativ beslutades att staden skulle flyttas. Först anvisade man Sandhamn, sedan Södernäs (Sörnäs) som ny plats för staden, men trots att generalguvernören i oktober 1639 hann kungöra för borgarna att riksrådet överflyttat

stadens privilegier till Södernäs, så förföll planerna. Men tredje gången gillt. Ett år senare flyttades staden till Estnässkatan vid Kronbergsfjärden, där Helsingfors återuppstod. Nu hjälpte inget motstånd och riksrådets beslut verkställdes snabbt. Invånarna blev tvungna att flytta och kvar i Gammelstaden blev endast några få byggnader. Det ”Nya Helsingfors” historia inleddes.

Seppo Aaltos bok är givande för både yrkeshistoriker och för en lokal-historiskt intresserad allmänhet. För undertecknad, som kan räkna medlemmar ur släkter som Greek och Reiher bland sina förfäder, belyser Seppo Aaltos verk en gammal ”hembygd”, som sedan länge försvunnit i historiens dis. I allt präglas verket av hög kvalitet, både till sitt innehåll och till sitt yttre. Helsingfors stads historiekommitté och Seppo Aalto är bara att gratulera till denna fina bok.

Lars-Folke Landgrén

Bångstyriga gränsbönder

Kasper Kepsu, *Den besvärliga provinsen. Reduktion, skattearrendering och bonde-oroligheter i det svenska Ingermanland under slutet av 1600-talet*, Bidrag till kännedom av Finlands natur och folk 193, Finska Vetenskaps-Societeten, 340 s., ill., Helsingfors 2014.

Under 1600-talet kontrollerade ett enda politiskt centrum de båda stora havsvikarna i Östersjön. Ryssland var sedan 1617 och freden i Stolbova helt utestängt från Östersjön. Kontrollen över också den innersta delen av Finska viken gav en möjlighet för Sverige att dra nytta av den internationella fjärrhandeln och motiverades också med det skydd för rikets kärnområden som innehavet av ännu en etablerad buffertzonen erbjöd. Den svenska stormaktens logik var säkerhetspolitisk, en existerande förmur skyddades bäst genom ytterligare en sådan. I sin doktorsavhandling framlagd vid Helsingfors universitet våren 2014 betecknar Kasper Kepsu Ingermanland som en gränsregion, eller närmast som en del av en större gränsregion mellan de två konfessionella staterna Sverige och Ryssland. Det var ingen sinekur att vara kronans man i Ingermanland och Kexholms län. Göran Sperling karakteriserade på 1680-talet bönderna i sitt generalguvernement som barbarer och arrendatorerna på godsen som blodiglar. Utöver hanterandet av missnöjda bönder och snikna arrendatorer hade han också det svåra uppdraget att hålla kungen nöjd och få upp intäkterna på en så hög nivå att medlen räckte till för att täcka de militära utgifterna i området. Målet var att varje provins skulle vara själv-

bärande, och tack vare de godsindragningar som med stor konsekvens genomfördes särskilt under Karl XI:s tid förblev den här högprioriterade målsättningen inom svensk statshushållning inte en utopi.

Kasper Kepsu ställer frågor kring provinsen Ingermanlands betydelse för och position inom den svenska stormakten, om allmogens och överhetens relationer i provinsen under slutet av 1600-talet. Han problematiserar också vilken betydelse den karaktär av gränsregion som provinsen fick för relationerna mellan centralmakt och provins och mellan överhet och undersåtar samt hur indragningen av gods till kronan, den efterföljande utarrenderingen av dem och de former inom vilka godsdriften utövades påverkade de nyssnämnda två relationerna. Bondemotståndet i den speciella kontext som provinsen utgjorde – motståndets orsaker, former och effekter – står centralt i undersökningen. En från tidigare forskning vidareutvecklad modell för olika former av bondemotstånd tillämpas i avhandlingen.

Den uppgift Kepsu har tagit sig an är krävande. Den går ut på att skapa inblick i hur tre olika storheter – kronans godsindragningar, godsens utarrendering och de bondeoroligheter som präglade framför allt 1680-talet – var relaterade till varandra. Ett primärt intresse för bondemotståndet i provinsen har lett honom över till att problematisera reduktionerna i Ingermanland som process och resultat, utarrenderandet av den indragna godsmassan samt formerna för godsdriften. Detta är frågor vars besvarande p.g.a. bräckliga forskningslägen krävt en stor arbetsinsats, allt medan svaret på dem utgör ett fundament för frågor om motståndets former och intensitet. Empirin i avhandlingen från Riks- och Krigsarkiven i Stockholm, från Riksarkivet i Helsingfors och från Historiska arkivet i Dorpat är följaktligen omfattande. Den består av inlämnade böneskrifter (suppliker), domböcker, myndighetskorrespondens, kommissionshandlingar och räkenskaper med såväl statlig som privat proveniens.

Under stormaktstiden blev Sverige en tidigmodern konglomeratstat. Historikerna brukar därför upprätthålla en åtskillnad mellan det svenska riket och väldet. Med riket avses det territorium som sedan medeltiden var svenskt med samma rättigheter – bland dem rätten att sända representanter till riksdagen – och skyldigheter gentemot centralmakten, medan väldet står för allt territorium som i någon mening var under svensk överhet, de områden som genom stormaktskrigen kom under Sveriges krona inklusive. Kepsu visar hur Ingermanland befann sig i en gråzon mellan riket och väldet. Svensk lag blev gällande i Ingermanland, men befolkningen saknade representationsrätt och skrevs inte ut som soldater.

Orsaken till att de indragna godsen överläts till arrendatorer var statens strävan att slå vakt om försvarsförmågan med hjälp av provinsens egna resurser. Officerare och ämbetsmän utgjorde ett starkt inslag i de inger-

manländska arrendatorernas krets, medan de tidigare gods innehavarna sällan kom i fråga. Arrendatorerna kom att fungera som en ställföreträdande och privatiserad överhet. I den dagliga godsdriften spelade olika godstjänstemän en viktig roll varför det är befogat att tala om ett förmedlat herrskap på de bortarrenderade godsen. Den svenska kronans makt kom således i hög grad till bönderna dubbelt förmedlad.

Arrendesystemet erbjöd kronan en fungerande modell som det gick att leva med. Det gav kronan en självbärande provins med en förhöjd försvarskapacitet genom satsningar på det fasta försvaret. Men den stora omläggningen i godsdriften var långtifrån okomplicerad eftersom den mötte motstånd bland bönderna som först efter lyhörda justeringar från kronans sida och då motvilligt accepterade den nya ordningen. Bondemotståndet i Ingermanland var ur motpartens synvinkel sett legalt eller illegalt. Supplikater som lämnades in till olika myndigheter dominerade inom det legala bondemotståndet och kunde innebära att bonderepresentanter reste den långa vägen för att överlämna en bönskrift till Kungl. Maj:t i Stockholm. De utnyttjade sin rätt att gå till kungs.

Inom det illegala motståndet dominerade vardagsmotståndet som var förhållandevis riskfritt för bönderna. Men motstånd på en högre risknivå förekom också: grova förolämpningar, öppet uttalade hot, dagsverksstrejker och våldsamma övergrepp. Det gränsnära läget gav bönderna en fördel. Det legala och det illegala motståndet samexisterade – supplikater och vardagsmotstånd var inte alternativ till varandra utan praktiserades parallellt. Böndernas motstånd framstår som i hög grad organiserat och samordnat.

Bondemissnöjet hade sin grund i resursuttaget och storgårdsdriften och gällde såväl dess form som storlek. Bönderna i Ingermanland uppträdde som typiska bönder i ett europeiskt perspektiv. Kepsu betonar att statsmaktens hårdnande grepp och en intensifierad stordrift inte ska ses som varandra uteslutande alternativ till missnöje utan som ”olika sidor av samma mynt”. Missnöjet med utarrenderingen av godsen var således en reaktion på såväl storgodsdriften som en statsmakt som flyttade fram sina positioner i böndernas värld.

Supplikanter som i sin böneskrift inte kunde leda de upplevda orättvisor de aktualiserat i bevis bestraffades, men det fanns också en lyhörighet från den världsliga överhetens sida, låt vara att den var förknippad med en betydande tröghet i reaktionerna. Statsmakten uppträdde alarministiskt och strävade efter att i ett tidigt skede stoppa varje orosyttring bland bönderna i Ingermanland. De statliga motåtgärderna avvek inte på något avgörande sätt från dem som tillämpades på andra håll inom det svenska väldet. Men det fanns enligt Kepsu en skillnad i grad genom att inslaget av våld i Ingermanland var något mera frekvent i överhetens och böndernas umgänge.

Avhandlingens tema aktualiserar ett antal stora, långvariga och delvis också intellektuellt snåriga forskningsdiskussioner, bland dem framför allt den tidigmoderna statsbildningsprocessen, den europeiska konglomeratstaten som fenomen, relationerna mellan överhet och undersåtar samt svensk stormaktstida provinspolitik som program och praktik. Forskningslägesanalysen är allmänt taget berömvärd utförlig och väl presenterad och ger också den mindre bevandrade läsaren en god orientering. På ett par punkter är den emellertid inte helt oklanderlig. Kepsu gör gällande att forskningen kring den tidigmoderna statsbildningsprocessen har varit livlig sedan sent 1980- och tidigt 1990-tal. Den alltså vitala forskningsdiskussionen om militärstat, skattestat och maktstat går enligt min mening att spåra längre tillbaka i tiden och har en koppling till den stora och yviga diskussionen om 1600-talets allmänna kris. Framställningen innehåller många värdefulla upplysningar om skrivande soldater, präster eller f.d. förvaltare. Enligt Kepsu har supplikörfattarna ”inte nämnvärt” blivit uppmärksammade inom tidigare forskning. Den forskning som gjorts om förmedlare mellan muntligt och skriftligt i en tidigmodern kontext är förvisso inte omfattande, men inte heller vare sig obefintlig eller svårillgänglig, och kunde med fördel ha redovisats.

Kepsu lanserar en på många sätt lyckad modell för böndernas påverkningssjälvklarheter och olika former av bondemotstånd. Den beaktar organisationsgrad och risknivå och används med framgång som analysredskap i avhandlingen. Den väcker emellertid frågan huruvida det är teoretiskt möjligt att beteckna risknivån som hög för bönderna att använda en kanal (domstolar) som av motparten kronan uppfattades vara legal. Anpassning till kronans krav omnämns i avhandlingen som ett principiellt alternativ till protestyttringar, men Kepsu diskuterar aldrig varför anpassningen var utesluten/inaktuell i fallet Ingermanland. Motståndet/protesten var kanske de ingermanländska böndernas enda alternativ, men att det förhöll sig så kan inte tas för givet.

Kapitlet ”Bondeoroligheter i Ingermanland” redovisar en omfattande empiri som förmedlar en bild av ett allmänt missnöje. Men var missnöjesyttringarna verkligen så allmänt förekommande att det inte finns några hov eller pogoster som var lugna, eller är det så att endast missnöjet producerat källor medan fördragsamheten inte gjort det? Böndernas förmåga att över stora avstånd organisera sig för motstånd var av allt att döma anmärkningsvärd. Men hur långt räckte den? På sidorna 296–298 diskuterar Kepsu på ett allmänt plan frågan hur avgörande befolkningstätheten i en region var för böndernas självklarheter att resa sig mot sin överhet. Resonemanget är inte till alla delar lätt att följa, men Kepsus tes är att passivt motstånd var mer framgångsrikt i perifera glesbefolkade områden medan befolkningen i dylika regioner saknade möjlighet att organisera regel-

rätta uppror. Den fråga som här osökt aktualiseras, men som aldrig reses av Kepsu, är huruvida upprorsgeografin i Europa verkligen uppvisar ett mönster som svarar mot tesen. För att den ska vara giltig krävs också att förekomsten av fenomen som klubbekriget i 1590-talets Finland och daldansen i 1740-talets Sverige förklaras med hänvisning till speciella (konjunkturella) omständigheter.

Till avhandlingens många förtjänster hör att närvaron av en regional elit också i Ingermanland äntligen synliggörs. Men den krossades 1679 och arrendesystemet blev det vinnande konceptet. I detta blev Ingermanland en föregångare. Reduktionen öppnade möjligheter för en ny provinspolitik som syftade till centralisering och unifiering. Olika modeller för hur de till kronan indragna hoven optimalt skulle förvaltas diskuterades. Att likrikta förhållandena i enlighet med dem som blev rådande i riket skulle ha krävt införandet av indelningsverk och ständigt knekthåll, vilket inte lät sig göra utan ingrepp i den agrara strukturen. Men var detta en väg statsmakten inte ville slå in på eller inte hade kapacitet att välja? I avhandlingen finns i olika sammanhang ansatser till ett svar på denna fråga som är svårförenliga med varandra:

- a. Centralmakten var för svag i provinsen och resurserna för begränsade. Man kunde inte gå längre även om man skulle ha velat (s. 188).
- b. Det gick inte att hysa tillit till bönderna och överlåta godsen till dem eller räkna med att de kunde bära upp ett knekthåll (s. 82, 138).
- c. Ytterligare satsningar var förknippade med för stora risker i ett ”avlägset och oenhetligt” område. ”Investeringarna” skulle kanske inte ge utdelning. Det var ”antagligen” därför man avstod (s. 80, 156).
- d. Man kan ”förmoda” att kronan i samtliga Östersjöprovinser önskade föra en enhetlig politik (s. 156). I den mån böndernas ställning skulle göras mer lik svenska bönders skulle det ske i hela området – och till detta var den svenska kronan för svag (s. 284).

Varför den karolinska staten med sin så starkt närvarande allmänna ambition att likrikta gjorde halt vid arrendesystemet är en fråga som Kepsu förhoppningsvis tar upp till diskussion i ett annat sammanhang.

En av avhandlingens konklusioner är att ”ett slags frihetsdröm” rätt ofta var närvarande i böndernas argumentation, vilket dock inte innebär att de hade som målsättning att ”omkullkasta det politiska systemet”. Böndernas förhoppningar fanns enligt Kepsu på en annan nivå än den utopiska, de ville uppnå en ”praktisk frihet” i förhållande till ”herrsskapet och furstemakten”. Det förblir dock enligt min mening oklart vad detta betydde rent konkret. Var det fråga om att de som aktiva historiebrytare försvarade det som de såg som sina hävdvunna rättigheter och friheter?

Kepsu tonar ned ömsesidighetstänkandets roll i relationerna mellan arrendatorer och bönder och hävdar att reciprociteten inte utgör en uttömmande beskrivning av relationen mellan bonden och godset. Här borde han, för att vara helt övertygande, ha beaktat och diskuterat den omfattande forskning som finns om den s.k. treståndsläran som dikterade såväl rättigheter som skyldigheter för både över- och underordnade i en hierarkisk relation. Av avhandlingen framgår nämligen att bönderna gav uttryck för vad de förväntade sig av sin husbonde, såsom att bistå nödlidande under missväxtår.

Från de svenska Östersjöprovinserna kom ”det livländska sättet” in i Ingermanland, d.v.s. den hårda/brutala husagan och Ingermanland blev därmed en länk mellan Baltikum och Finland. Kepsu visar att ”otillbörlig husaga” (s. 295) eller ”den stränga husagan” (s. 307) inte accepterades av bönderna och påminner om att gränsen mellan en rimlig och orimlig aga var flytande. Men han gör sig skyldig till en själv motsägelse då han samtidigt gör gällande att det var tveksamt om bönderna överhuvudtaget accepterade att bli agade av sina herrar och deras representanter. De accepterade inte agan ”som en självklar del” av gårdsdriften. För egen del är jag benägen att hävda att bönderna som själva befann sig i en husbondeposition gentemot hustru, barn och tjänstefolk knappast var helt främmande för tanken att upprätthålla sin auktoritet med hjälp av husaga.

I avhandlingen visas på ett övertygande sätt att den karolinska överheten klarade av att höja resursuttaget, provinsen blev självbärande vilket var det mål man ställt upp. Och kronan lyckades efter 1680-talets turbulens – då man förvisso åtminstone delvis måste gå bångstyriga provinsbönder till mötes – behålla såväl själva arrendesystemet som ett relativt samhällslugn. Utmaningarna var minst sagt betydande och resultaten svarade kanske inte alltid mot ambitionerna, men det är mot bakgrund av de nyssnämnda resultaten förvånande att Kepsu valt att karaktärisera den svenska kronan i Ingermanland som en vanmaktstat. Då han konkluderande betecknar den karolinska statmakten i Ingermanland som en ”förhandlande militärstat” träffar han däremot huvudet på spiken. I en militärstat som den definierats av historikern Sven A. Nilsson är tillgodoseendet av krigsmaktens behov det centrala, men också i fallet Ingermanland förutsatte tillägnet av resurser förhandling och dialog med undersåtarna.

Kasper Kepsus avhandling är ett viktigt och mycket välkommet tillskott till vår kunskap om det svenska stormaktsväldet i allmänhet och svensk provinspolitik i synnerhet. På ett annat, mer allmänt plan, utgör avhandlingen ett värdefullt bidrag till diskussionerna om bondemotstånd, tidig-modern statsbildning och relationen mellan styrande och styrda.

Då det gäller kunskapen om Ingermanland som svensk provins är avhandlingen enligt min uppfattning epokgörande. Viktiga frågekomplex

som tidigare varit dåligt belysta får här svar som vilar på en solid empiri. Det omfattande källmaterialet om triaden godsreduktioner, utarrendering och bondemotstånd är delvis svårbearbetat och den arbetsinsats som ligger bakom Kepsus avhandling är därför enligt min mening imponerande stor. Frågeställningen är genomtänkt, analysen av relevanta forskningslägen är god och resultatmarkeringen är föredömlig. Akribin i den väldisponerade avhandlingen är god och källkritiken allmänt taget väl genomförd. Till sin språkdräkt svarar avhandlingen (med vissa olycksfall i arbetet av mindre betydelse för helheten) mot de krav som gäller för en historievetenskaplig text samtidigt som en historieintresserad bredare läsekrets inte utestängs.

Nils Erik Villstrand

Värdefull institutions- och kommunikationshistoria

Rja Rantanen, Pennförare i periferin. Österbottniska sockenskrivare 1721–1868, 342 s., Åbo Akademis förlag, Åbo 2014.

Arja Rantanens doktorsavhandling fyller en kunskapslucka i historisk forskning. Det har saknats en samlad framställning av sockenskrivarna som grupp eller historisk kategori under 1700- och 1800-talen, och deras förmedlande funktion som skrivare i lokalsamhället har tidigare behandlats på ett spritt och mestadels föga analytiskt sätt i främst lokalhistorisk forskning. Sockenskrivarna utgjorde en grupp lokalt utsedda tjänstemän, vilka ursprungligen i Gustav Adolfs uppbörsordning av den 27 juli 1624 gavs i uppgift att bevaka böndernas rätt vid skatteuppbörden. I dag utgör sockenskrivarna en närmast bortglömd kategori människor, men under sockensjälvstyrelsens framväxt fick de med tiden allt vidare arbetsuppgifter. Förutom sysslorna i socknarnas regi tillhandahöll de även skrivhjälp åt bönderna. Det är framför allt det senare som fångat författarens intresse.

Rantanen överraskar genom att inte tillhandahålla ett uttryckligt syfte i bemärkelsen en kortfattad utsaga som beskriver målet för avhandlingens författande. I stället formuleras syftet i form av en litet längre text, vilken avkräver läsaren en aktiv tolkning i ett skede där det inte får råda något tvivel om avhandlingens färdriktning. Syftet brukar vanligen förtydligas genom några huvudfrågeställningar, men också på denna punkt

gäckas läsaren, som har omkring ett fyrtiotal explicit formulerade frågor att välja bland.

Arja Rantanen baserar sina teoretiska utgångspunkter på ett antal forskningstraditioner: läs- och skrivkunnighet i ett historiskt perspektiv, historisk forskning om ämbetsmän, ofta utförd i kollektivbiografins form, samt den diskussion som förts med utgångspunkt från begreppet politisk kultur. Begreppen possessiv och accessiv läs- och skrivkunnighet är centrala för analysen. I brist på den förra förmågan hade bönderna likväl via förmedlare tillgång till skriftkulturen; de besatt med andra ord accessiv skrivkunnighet. Begreppet förmedlare känns igen från den väletablerade forskningstradition som allmänt uppmärksammat förhållandet mellan elit- och folkkultur under tidigmodern tid. Intresset för kommunikation ligger i linje med forskningen kring politisk kultur.

Det råder ingen tvekan om att det är det förstnämnda perspektivet som är det primära för författaren. När det gäller de övriga är det svårt att urskilja några aktiva ställningstaganden. Ämbetsmännen hade en viktig roll i statsmaktens strävan efter kontroll men också som lokalsamhällets företrädare, heter det, men riktigt vad det betyder för avhandlingen görs inte explicit. Detsamma gäller något så centralt som politisk kultur, där ett antal definitioner räknas upp utan att det blir klart hur författaren förhåller sig till dessa i sin text. På en punkt råder dock klarhet, nämligen att ett interaktionsperspektiv rörande förhållandet mellan centralmakt och lokalsamhälle föredras framför ett integrationsperspektiv. Och det är naturligtvis en fullt möjlig hållning – dock efter en företedd undersökning och inte som ett konstaterande i förväg utan att saken undersöks. Även historiker som förfäktar det senare, alltså integration, har naturligtvis också uttalat sig om den vertikala kommunikation som förekom mellan överhet och undersåtar.

Sockenskrivarna i Finland förekom i första hand i Österbotten, så ur det perspektivet framstår valet av undersökningsområde som tämligen självklart. Författaren uppmärksammar emellertid att sockenskrivare var verksamma också i Sverige. Tillsammans bildas ett mönster som visar att det var de norra och i vissa avseenden perifera landsändarna i det dåtida svenska riket som hyste dessa sockenskrivare. Insikten om den historiska förekomsten av sockenskrivare har varit i det närmaste obefintlig i Sverige. Bristen på forskning har begränsat möjligheten till de relevanta jämförelser som naturligtvis föreligger.

Sockenskrivarna har en förhistoria under 1600-talet med koppling till förvaltningssystemet som lämnas oskriven i denna avhandling. Ämnet som sådant framstår i det perspektivet inte som uttömt. Författaren medger också att begynnelseåret, slutet på stora nordiska kriget 1721, inte utgör en naturlig inledning för studien. I övrigt motiveras tyngdpunkten

på 1700- och 1800-talen bl.a. med att det då rådde en betydande politisk aktivitet från böndernas sida, vilket skapade behov av skriftliga förmedlare. Avhandlingen avslutas med kommunreformen 1868.

Det finns anledning att återkomma till källmaterialet och en del metodologiska överväganden i framställningen nedan. Beträffande avhandlingens utgångspunkter ska bara tilläggas att det faktiskt saknas ett avsnitt om just skrivare. Under den tidigmoderna epoken framträdde behovet av skrivkunniga på en rad olika områden, och det hade varit värdefullt att på ett handfast sätt få stifta bekantskap med denna skara med litet olika benämningar och funktioner verksamma yrkesmän. Med skrivare kunde samtiden avse närmast en kamrer, såsom i fallet med häradsskrivarna. Avsaknaden av en närmare presentation av innebörden i begreppet skrivare är till nackdel för en förståelse av sockenskrivarnas roll.

Avhandlingen sönderfaller i två delar, en första del som utgör en kollektiv biografi över de österbottniska sockenskrivarna, där även rekryteringsprocessen berörs, och en andra del som på olika sätt försöker fastställa sockenskrivarnas arbetsuppgifter.

Fram till 1790-talet valdes sockenskrivarna på häradstinget, varefter tilldragelsen kom att ske på sockenstämman. Framställningen innehåller emellertid exempel på att sockenskrivare valts vid sockenstämmor redan före denna tidpunkt, och de valärenden som förehades på tinget under 1700-talet tycks vanligen ha kännetecknats av att osämja i någon form uppstått, som föranlett att processen fördes vidare i en rättslig instans. Sammantaget är källsituationen sådan att det inte går att utesluta att sockenstämmorna redan tidigt var arenor för valet av sockenskrivare.

Platsen för valet var knappast avgörande för bönderna, så länge det inte ifrågasattes att sockenskrivarna var allmogens egna sysslo- eller tjänstemän. Under 1600-talet och i början av 1700-talet hände det att landshövdingarna självsvåldigt utsåg sockenskrivare. Sådan var emellertid inte längre situationen i Österbotten under den period som avhandlas. Åtskilliga exempel ges ändå på att bönderna tvekade att tillsätta vakanta ställningar som sockenskrivare. Att så ändå vanligen skedde berodde enligt författaren på att böndernas behov av skrivhjälp efter hand blev allt mer påträngande. Sannolikt kan dock bönderna ibland ha fått hjälp på traven. Vid sockenstämman i Kelviå 1817 försökte prästen övertala de motsträviga sockenborna att välja skrivare, och på tinget i Storkyro 1765 (författaren hänvisar till ett *sockenstämmoprotokoll* i noten på s. 47) tillfrågades allmogen om de ville anställa en sockenskrivare först i samband med att själva valet skulle förrättas. Sockenskrivarna hade funnits i Österbotten under lång tid, och det kan ha betraktats som en självklarhet av tingsförrättare, präster och fogdar att bönderna skulle hålla sig med skrivare, inte minst för att deras eget arbete underlättades. Det är alltså inte lätt att avgöra om

det var några direkt nya behov i samband med den utökade sockensjälvstyrelsen som drev fram att bönderna utsåg skrivare.

Valet av sockenskrivare skulle till sist godkännas av landshövdingen. Enligt författaren hade landshövdingarnas egenmäktighet på 1600-talet lett till protester från bönderna som ville förbehålla sig rätten att själva utse skrivare. Stödet i källorna för denna tolkning av allmogens agerande är emellertid svagt i ett par av de fall som anförs. Vid riksdagen 1680 medgavs visserligen böndernas rätt att utse skrivare, men av Kungl. Maj:ts svar på det aktuella besväret finns inget som stöder att den ursprungliga meningen från böndernas sida varit att uppnå just detta. Det andra fallet härrör från 1696, och också där bekräftade Kungl. Maj:ts böndernas rätt att utse skrivare, men av en vidare kontext framgår att frågan ursprungligen gällt ett försök från allmogen i Västernorrland att reglera sockenskrivarnas löner via staten. I själva verket har sockenskrivarna hela tiden varit omstridda inte minst av kostnadsskäl, och det går också att i föreliggande avhandling finna allmänna exempel på hur bönderna försökte dra med staten för att få hjälp med att avsätta misshagliga sockenskrivare.

De som beklädde sysslan som sockenskrivare porträtteras i den kollektiva biografien. Prosopografien är en välbeprövad vetenskaplig metod, och den tveksamhet som finns hänger inte samman med metodvalet utan med det förhållande att populationen sockenskrivare konstituerats på grundval av ett urval via annan litteratur och inte genom källstudier. Det finns å andra sidan inte några skäl att tro att det inneburit systematiska skevheter i urvalet. Enligt författaren förefaller sockenskrivartjänsterna ha varit attraktiva under hela undersökningsperioden, om än de siffror som presenteras avseende ”söktryck” till tjänsterna för 1700-talet delvis motsäger den uppgiften. Rekryteringsmönstret under detta århundrade kännetecknades av att endast en kandidat, som möjligen var vidtalad i förväg, sökte tjänsten.

Sockenskrivarna utgjorde en heterogen skara. Positionen som sockenskrivare tycks många gånger ha varit en bisyssla för en kader främst lägre tjänstemän, särskilt länsmän, i närområdet. En inte ringa del av dem var relativt välutbildade personer. Uppdraget som sockenskrivare var attraktivt och skänkte, enligt författaren, anseende. Undersökningsperiodens längd på nära 150 år utesluter emellertid inte att förskjutningar även beträffande det senare kan ha ägt rum. Det här är ett av de områden där det varit önskvärt att studien inkluderat 1600-talet. Då kunde det ha utretts om det fanns omständigheter, exempelvis i sockenskrivarnas arbetsuppgifter, som gjort det möjligt att sockenskrivarsysslans attraktivitet och anseende möjligen var annorlunda i utgångsläget. Jag använde tidigare uttrycket att avhandlingen ”sönderfaller” i två delar. Den kollektiva biografien och analysen av rekryteringsprocessen ger många intressanta resultat av betydelse

för avhandlingen som helhet, vilket författaren borde ägnat mer omsorg åt att använda som utgångspunkt för att systematisera somliga iakttagelser rörande sockenskrivarnas arbetsuppgifter och kompetensområde.

I avhandlingens andra del gällande sockenskrivarnas verksamhet tillgrips studier som är ägnade att kasta ljus över sockenskrivarnas arbetsuppgifter som 1) tjänstemän i socknarna via bl.a. instruktioner till sockenskrivarna i sockenstämmoprotokollen, 2) privata skrivare via enskilda sockenskrivararkiv och boupp-teckningar och 3) deltagare i politiska processer via ett antal fallstudier av ärenden som i någon form inneburit interaktion med överheten.

Resultaten kan i korthet beskrivas som följer. Sockenskrivarna spelade av allt att döma sin största roll inom sockenförvaltningen, vilket dock ägnas minst intresse i avhandlingen. Ett viktigt resultat är att sockenskrivarna inte var särskilt framträdande inom den politiska kulturen visavi samhället utanför socken och landshövdingedöme. P.g.a. luckor har länsstyrelsens arkiv tyvärr inte kunnat undersökas med avseende på sockenskrivarnas verksamhet i supplikväsendet, vilket innebär att även sockenskrivarnas roll som politiska förmedlare inom, i detta fall, Vasa län framstår som oklar. Författaren har det nämnda länet som huvudsakligt undersökningsområde men företar i vissa fall mer heltäckande strövtåg i Österbotten. Det hade varit önskvärt om möjligheterna till kompletterande undersökningar från andra håll i landskapet hade utretts. Undersökningen baserad på boupp-teckningar visar att det finns skäl att tro att sockenskrivaren, även i rollen som privat skrivare, var blott en i mängden bland tänkbara kandidater, om än han naturligtvis fyllde en viktig funktion. Sockenskrivarna tycks ha spelat en något större roll på 1700-talet, vilket inte är så konstigt med tanke på att skrivkonsten allt mer etablerades under 1800-talet.

Arkivsituationen är generellt sådan att det källmaterial som en gång uppstått på sockennivå många gånger helt enkelt inte finns bevarat, och de handlingar som finns tillgängliga är ofta anonyma, även om de med fog kan misstänkas vara producerade av sockenskrivare. Detta ställer naturligtvis särskilda krav på forskaren med avseende på de frågor som ställs – och som överhuvudtaget kan ställas – till källmaterialet. När det gäller sockenskrivarnas arbetsuppgifter utgör instruktionerna en genväg. Tyvärr finns endast en handfull av dem bevarade och samtliga är från 1800-talet. Enligt författaren återspeglar de dock den utveckling av sockenstämman som skedde på 1700-talet. Och mycket riktigt återfinns här uppgiften att medverka som protokollförare i sockenstämman angiven, medan de mest explicita uttrycken för sockenskrivarens äldre funktion som skattekontrollör fallit bort. Däremot torde de allra flesta uppgifterna, varav somliga fortsatt gällde uppbörd och andra till kronan relaterade sysslor, knappast vara resultat av någon direkt ny aktivitet på sockennivå som återspeglade

en tilltagande sockensjälvstyrelse. Värt att notera är även, med tanke på avhandlingens senare delar, att instruktionerna inte tar upp och reglerar rollen som skrivare i politiskt hänseende.

Sockenskrivarnas arbete skildras genom ett studium av tre olika sockenskrivares verksamhet. Det finns, trots problem med både representativitet och svårighet att särskilja sockenskrivararbetet från annan tjänstgöring inom administration och juridik för dessa mångsysslare, några förhållanden som är värda att observera. Begreppet förmedlare, i dess ursprungliga betydelse i studien med klar koppling till en illitterat allmoge, framstår som mindre lyckat för att beskriva situationen vid mitten av 1800-talet. Den konsultation som erbjuds vid denna tid är nämligen väl så mycket expertens i relation till klienter som själva är skrivkunniga. Ett ytterligare förhållande rör den spännvidd som syns i sockenskrivarnas arbete, allt från kvalificerade insatser av juridisk art till att ordna med snickarhjälp åt kyrkoherden eller att tillhandahålla spritdrycker åt kaplanen, vilket sätter ett litet frågetecken i kanten för sockenskrivarnas anseende. Slutligen, förebådande senare partier i avhandlingen, skymtar även sockenskrivaren i en politisk kontext. Han betroddes inte att företräda bönderna i samband med ärenden på tinget, och när allmogen kommunicerade med överheten anlätades sockenskrivaren väl så ofta av underordnade entiteter som byalag och motsvarande korporationer.

Till följd av sockenskrivarnas något undflyende karaktär i källorna blir de fortsatta undersökningarna allmänna studier inriktade på material ur vilka sockenskrivarnas roll får utläsas. I någon bemärkelse tenderar därför avhandlingens senare delar om sockenskrivarnas arbetsuppgifter att generellt behandla frågor om skriftliga förmedlare inom lokalsamhället och den politiska kulturen. Det gör inte undersökningarna i sig ointressanta utan snarare, skulle man kanske kunna säga, sockenskrivaren själv, som med ens framstår som en aktör bland många av betydelse för de teman avhandlingen lyfter fram.

Sockenskrivarnas förmedling av privat skrivhjälp undersöks via en heltäckande studie av bouppteckningar i ett antal socknar i Vasa län. I komparation med en motsvarande undersökning rörande Egentliga Finland framkommer tydligt sockenskrivarnas betydelse i Österbotten. Utvecklingen under 1800-talet innebar att rollen som skrivare vid bouppteckningar ”demokratiserades”, i det att bönder och hantverkare också började utföra detta uppdrag. Nu börjar också bouppteckningar på finska förekomma. Det sistnämnda är naturligtvis en intressant observation. En av utgångspunkterna i avhandlingen är att skriftkulturens utbredning särskilt spetsade till situationen för den finskspråkiga allmogen i Österbotten. Författaren beskriver situationen med tvåspråkighet som ett problem, men i så fall är det ett som lämnat ytterst få spår i källmaterialet.

Författaren närmar sig till sist frågan om sockenskrivarnas roll inom politisk kultur via ett studium av fem tilldragelser, nämligen motståndet mot knekthålet på 1730-talet, kampen för seglationsfrihet under 1740-talet, salpetertillverkningen vid sekelskiftet 1800, skadeståndsansökningarna efter kriget mot Ryssland 1808 samt slutligen de religiöst motiverade rättgångarna mot de väckta i Nykarleby och Vörå på 1830- och 1840-talen. Det rör sig om händelser som samtliga blivit föremål för forskning tidigare, men författaren är alltså ute i ett annat syfte, nämligen att se vilken roll sockenskrivarna spelade i den skriftliga processen.

Frågan som inställer sig är varför bönderna inte ville anlita sin egen skrivare utan föreföll att gå över ån efter vatten genom att anlita andra skrivkunniga. En möjlighet, föreslagen i tidigare forskning, är att sockenskrivarna saknade tillräcklig kompetens när det gällde att framställa mer komplicerade texter. Sockenskrivarna var emellertid relativt väl utbildade personer som många gånger erbjöd bönderna sina tjänster som bisyssla till en mer kvalificerad ställning. Författaren föreslår här i stället en lösning som innebär att just sockenskrivarnas dubbla roller, ofta var de samtidigt länsmän, inte medgav att de engagerade sig i författande av suppliker som innehöll kritik mot myndigheterna. Situationen förefaller dock märklig, att en anställd skrivare helt sonika kunde underlåta att utföra ett uppdrag för sin arbetsgivare. Författaren har inte heller uppmärksammat att sockenskrivaren Gustav Wessman i Nykarleby, som öppet trotsade landshövdingeämbetet i sin roll som sockenskrivare, samtidigt var vice länsman, vilket framgår av den förtjänstfulla matrikel över sockenskrivare som avhandlingen försetts med.

Man kan naturligtvis också fråga sig varför bönderna städslade personer, om de inte samtidigt kunde vara säkra på att kunna använda dem på det sätt de önskade. Det är värt att påminna om att de bevarade instruktionerna från 1800-talet inte skriftligt slog fast sockenskrivarens skyldigheter att skriva suppliker och liknande skrifter. Bönderna i Österbotten var kanske trots allt inte så intresserade av att använda sockenskrivarna i det hänseendet. Ett tredje alternativ går därför att formulera, där det inte är fråga om vare sig sockenskrivarnas bristande kompetens eller dubbla lojaliteter, utan oviljan att använda dem i samband med yttre kontakter betingades av att de var städslade personer snarare än ombud, och det gagnade inte böndernas sak att kommunicera med sin överhet via personer som i någon bemärkelse var underordnade dem själva. Behovet av skrivare för både politisk kommunikation och administrativa sysslor i socknarna må ha ökat under bondeståndets storhetstid under 1700-talet. Sockenskrivaren med sina rötter i äldre förvaltning utvecklades dock allt mer i riktning mot positionen som tjänsteman och blev just i denna egenskap i tilltagande grad obruklig för bönderna i politiskt hänseende.

Författaren har visat sig kapabel att tillföra historieforskningen nya insikter inom området institutions- och kommunikationshistoria genom föreliggande doktorsavhandling. Avhandlingens titel, om dessa perifera pennförfattare i periferin, är välfunnen, och den öppnar för fortsatta frågor om vilka det egentligen var som förde pennan åt bönderna i dessa sammanhang, i den utsträckning de ens behövde någon hjälp. Boken är därtill välskriven, men det är min plikt att nämna att den även är behäftad med ett mått av rena slarvfel.

Retrospektivt ger författarens teoretiska utgångspunkter anledning till reflektion. Avhandlingen bygger på antaganden om att skriftkulturens utbredning krävde tillgång till skrivare för bönderna. Forskarens uppgift beträffande dessa sockenskrivare måste alltså bli att rätt balansera den roll de spelade inom lokalförvaltning respektive rollerna som tillhandahållare av skrivhjälp inom politisk kultur och som skrivreda i privata sammanhang. Författaren har lyckats väl i det hänseendet, men har sannolikt överraskats av sina resultat. Grundläggande är beslutet att med sådant eftertryck placera sockenskrivarna i kategorin förmedlare av betydelse för böndernas politiska kapacitet. I själva verket var, bortsett från kategorin privata skrivartjänster, sockenskrivaren närmast en kamrer underställd inte bara bönderna utan fortsatt också kronan. Därför hade sannolikt ett teoretiskt perspektiv där frågan om skriftlighet tydligare underordnats statsbildningsprocessen varit att föredra. Det hade på ett mer heltäckande sätt förmått förklara sockenskrivarnas roll genom seklerna rent av ända ned till deras förmodade begynnelse redan på 1500-talet. Alternativet hade naturligtvis varit att behålla avhandlingens teoretiska fokus men då släppa sockenskrivarna om än inte ur sikte, så åtminstone låta dem umgås med de andra skrivkunniga som också har haft en plats som förmedlare. Men det hade förstås blivit en annan bok – en bok som jag dock anser bör skrivas med tanke på det historievetenskapliga intresse som fortsatt måste knytas till ämnesområdet med skriftkulturens utbredning. Jag vill också tillägga att det näppeligen kan finnas någon mer lämpad person att skriva den än just Arja Rantanen.

Per Sörlin

Mera om S:t Erik och S:t Henrik

– svar på Eljas Orrmans diskussionsinlägg

Det gläder mig att min uppsats (*HTF* 2013:3) om S:t Erik och S:t Henrik har noterats. Mindre förtjust är jag emellertid över att Eljas Orrmans diskussionsinlägg ”Om S:t Erik och S:t Henrik” (*HTF* 2014:4) innehåller ett flertal mer eller mindre oriktiga påståenden beträffande innehållet i min artikel. Dessa kan ge tidskriftens läsare en ogrundat negativ och inte helt riktig bild av min undersökning. Därför detta genmäle. Orrman påstår exempelvis att jag skulle ha påstått att kung (H)e(n)rik ”organisera[de] den kyrkliga verksamheten i Finland på 1150-talet”. Det stämmer inte heller när Orrman påstår att jag hävdade att ”Erik och Henrik under medeltiden uppfattades som samma namn” och att jag skulle ha anfört ”ett antal exempel till stöd för detta” och att dessa exempel vore ”de samma som Knut Stjerna anförde i sin undersökning 1898”. Vid närmare läsning av min artikel skulle Orrman ha hittat flera exempel på sidorna 349–353. Exempelen är ingalunda enbart ”de samma som Knut Stjerna anförde”. Beträffande denne Stjerna skriver Orrman att ”Heikkiläs hypotes om tillkomsten av Erikslegenden och Henrikslegenden uppvisar *vissa* likheter med Stjernas teori” (kursiv av MH) och anser det vara anmärkningsvärt att ”Heikkilä inte i något sammanhang omtalar Stjerna”. Jag skaffade mig inte Stjernas studie¹ därför att den utkom 1898, inte var alldeles lättillgänglig och eftersom Stjernas hypotes har förkastats av senare tiders historieforskare, något som också Orrman konstaterar. Inte heller lektörerna förutsatte att Stjernas studie borde inkluderas i forskningslitteraturen. Däremot har jag bekantat mig med och hänvisat till ett omfattande antal primär- och sekundärkällor såsom Orrman ger läsaren till känna när han skriver att Heikkilä ”uppvisa[r] ett betydande mått av skarpsinne och en anmärkningsvärd beläsenhet”. Här ser vi att ingen forskares hypoteser

1. Knut Stjerna, *Erik den Helige. En sagohistorisk studie*. Lunds universitets årsskrift, Band 34 (Lund 1898).

borde förkastas förhastat av andra forskare – inte heller min hypotes, som dessutom avviker väsentligt från Stjernas hypotes. För Stjerna är nyckelpersonen *Hericus peregrinus*, som var en missionär i Svealand på 1000-talet och vars helgonkult enligt Stjerna till stor del skulle ligga bakom Sankt Erikskulten och även Sankt Henrikskulten.² I min hypotes är däremot Uppsalakungen (*H)e(n)ricus Jedvardsson* (< *Edward*) och den påstådde samtida engelske Uppsalabiskopen *Henricus* en och samma historiska (kyrkans) man som har gett upphov till två helgongestalter, *sanctus (H)e(n)ricus rex* och *sanctus Henricus episcopus*, så att Finlands skyddshelgon S:t Henrik också bär väsentliga inslag av *herra Heinärikki* (< *Heinrich*), en i Kjulo dödad missionär. Orrmans påstående att Stjerna ”inte i något sammanhang omtala[s]” i min artikel stämmer förresten inte (se s. 343, 347).

Orrman skriver att ”Heikkilä anför inte heller *några konkreta skäl* som *tvingande skulle förutsätta* att de aktiviteter som relateras ovan [...] *under alla omständigheter skulle ha krävt* medverkan av en biskop” (kursiv av MH). Med andra ord låter Orrman förstå att min hypotes borde vara på alla sätt oemotsäglich och bestyrkt av ett flertal tvingande (d.v.s. vattentäta) bevis för att den ens ska kunna betraktas som beaktansvärd, vilket är ett ytterst hårt krav i synnerhet när det gäller forskningen om tidig medeltid. Jag anförde ju konkret positiv evidens för min hypotes i min artikel, medan Orrman inte hade annat att komma med mot min hypotes i sitt inlägg än allmän skepticism.

När det gäller Erikslegenden – som Orrman två gånger kallar för Erikskrönikan – ska man notera att legenden handlar om S:t Eriks förehavanden och han är de flesta meningarnas agent. Ur Erikslegenden: ”[*Primo ad edificacionem ecclesiarum et divini cultus reparacionem ac ampliacionem, deinde ad populi regimen et legum iusticie promulgacionem, postremo ad hostium fidei et regni expugnacionem se totum convertens*] *manum misit ad forciam*.”³ [Vändande sig först helt åt att **bygga kyrkor** (jfr nedan) och **förnya samt utvidga gudstjänsten** (= prästerlig verksamhet), *därefter* åt att **styra folket och stifta rättvisa lagar** (jfr nedan), *till sist* åt att bekämpa trons och rikets fiender **räckte**

2. Stjerna, *Erik den Helige*, s. 14–15, 29–30.

3. Hans Aili, 'Vita sancti Erici regis et martyris', Hans Aili, Olle Ferm & Helmer Gustavsson (red.), *Röster från svensk medeltid. Latinska texter i original och översättning* (Stockholm 1991), s. 92–93.

han ut handen åt hårda saker.] ”Postremo vero, *ut supra diximus*, edificata ecclesia, ordinato regno, [ad inimicos fidei et hostes populi *sui manum convertens*] [coadunato exercitu *et assumpto secum* ex ecclesia Upsalensi beato Henrico episcopo] versus Finnones *expeditionem dirigit*.”⁴ [Till sist sannerligen, såsom vi ovan berättade, *efter att ha byggt kyrkan och ordnat riket* (jfr ovan) *vände han sig helt* mot trons och *sitt* folks fiender. Efter att ha samlat en krigshär *och tagit med sig* den salige biskop Henrik från Uppsala kyrka *leder han* ett härtåg mot finnarna.] Ur Henrikslegenden: ”*Sanctus rex Ericus*, [assumpto *secum* ab ecclesia Upsalensi beato Henrico collecto exercitu], contra nominis Christi et populi *sui* inimicos *expeditionem dirigit*. [Quibus potenter fidei Christi et *suo* subiugatis dominio, baptizatis plurimis *et fundatis* in partibus illis ecclesiis], ad Sveciam cum gloriosa victoria *remeavit*.”⁵ [Efter att ha samlat en krigshär och tagit *med sig* den salige Henrik från Uppsala kyrka *leder den helige kung Erik* ett härtåg mot Kristi namns och *sitt* folks fiender. Efter att ha (1) med makt underkastat dem under den kristna trons och *sitt* herravälde, (2) **döpt de flesta** (= prästerlig verksamhet) *och* (3) grundat kyrkor i dessa trakter *återvände han* till Sverige med en ärofull seger.] De anförda textutdragen innehåller ”tillfogade element [som] förutsätter en aktiv innebörd” med (kyrkans man) Erik som subjekt. Märkas bör också att ”den definitiva bekräftelsen” (Orrmans uttryck) för min hypotes ingår i kapitlet ”*Ytterligare evidens för den nya hypotesen*” (kursiv av MH).

Jag vill vänligen påpeka att även om min hypotes någon gång skulle kunna falsifieras, skulle min artikel fortfarande innehålla ny, tidigare opublicerad information om S:t Erik och S:t Henrik.

Mikko Heikkilä

4. Aili, *Vita sancti Erici regis et martyris*, s. 96–97.

5. Tuomas Heikkilä, *Sankt Henrikslegenden* (Helsingfors 2009), s. 258–259.

Ytterligare om S:t Erik och S:t Henrik

– svar till Mikko Heikkilä

Det som var det väsentligaste i invändningarna i *HTF* 99 (2014:4) mot hypotesen att Erik den Helige i verkligheten varit både kung och biskop (Henrik) i en och samma person och därigenom gett upphov till både Eriks- och Henrikslegenden, ser ut att helt ha undgått Mikko Heikkilä. I *HTF* 99 (2014:4) ifrågasattes den av Heikkilä i *HTF* 98 (2013:3) framlagda tolkningen att några textställen¹ i båda helgonens legender utgör den avgörande evidensen för den av honom lanserade hypotesen. Därför är det skäl att än en gång återkomma till de aktuella formuleringarna i legenderna och deras beviskraft för Heikkiläs hypotes.

Texter sådana som de medeltida helgonlegenderna, tolkas, d.v.s. översätts, inte så sällan på olika sätt, varvid innebörden i tolkningarna kan vara helt motsatta. Tolkningarna av sådana texter kan jämföras med vetenskapliga hypoteser. De grundar sig något förenklat uttryckt på grammatikframställningar, ordböcker samt översättarens förtrogethet med andra texter från samma tid som den text som översätts. Om någon i ett vetenskapligt sammanhang vill lansera en till sin innebörd helt ny tolkning (översättning) av en text och vill övertyga läsarna om det rätta i nytolkningen, bör han eller hon förstås anföra positiva bevis för sin nya tolkning. Lika viktigt, om inte ännu viktigare, är att den som presenterar den nya tolkningen kan falsifiera den gamla tolkning som han eller hon med sin nya översättning vill ogiltigförklara.

-
1. Erikslegenden: ”*Convocato igitur, que remansit, populo terre pace data, predicata Christi fide, baptizatis plurimis, fundatis ecclesiis positoque ibidem, quem supra diximus, beato Henrico episcopo, qui postmodum illic martirio coronatus est, institutisque ibi sacerdotibus ac ceteris, que ad religionem Christiani cultus pertinent, ordinatis, ad Sweciam cum gloriosa victoria remeavit*”. Henrikslegenden: ”*Quibus potenter fidei Christi et suo subiugatis dominio, baptizatis plurimis et fundatis in partibus illis ecclesiis, ad Sweciam cum gloriosa victoria remeavit*.”; Mikko Heikkilä, ”Sanctus (H)e(n)ricus rex Suetieae et sanctus episcopus Henricus Upsalensis – en och samme engelskfödde man?”, *HTF* 98 (2013:3), s. 366.

Med de i *HTF* 98 (2013:3) presenterade textpartierna ur Erikslegenden vill Mikko Heikkilä göra gällande att Erik den Helige har utfört biskopliga förrättningar i Finland och att detta är ett avgörande bevis för att konung Erik även var biskop och således Henrik i samma person, men han anför inga konkreta bevis till stöd för sin tolkning. Han framlägger inte någon översättning av textpartiet i Erikslegenden och presenterar inte heller några som helst konkreta argument som, utgående från den aktuella formuleringen i texten, skulle visa att legendskribenten haft för avsikt att framställa Erik den Helige som utförare av kyrkliga (prästerliga/biskopliga) förrättningar i Finland. Inte heller försöker han på något sätt visa att de i *HTF* 99 (2014:4) anförda översättningarna av Toni Schmid, Hans Aili och Jalmari Jaakkola, vilka inte möjliggör tolkningen att Erik den Helige själv skulle ha utövat biskopliga funktioner i Finland, skulle vara felaktiga. Dessutom är det anmärkningsvärt att han måste ha känt till både Toni Schmid och Hans Ailis översättningar av de aktuella textpartierna, eftersom han i noterna till sin artikel i *HTF* 98 (2013:3) hänvisar till sådana skrifter där de båda översättningarna ingår.²

I artikeln om Erik den Helige och S:t Henrik anförs således formuleringar i båda helgonens legender som stöd för hypotesen om Erik den Helige som både kung och biskop utan några som helst kommentarer. Heikkilä ser sålunda ut att anse att de anförda formuleringarna i legenderna så entydigt stöder hans hypotes, d.v.s. att de skulle visa att Erik den Helige var både kung och biskop, att de inte tar någon särskild behandling. Så förhåller det sig emellertid inte.

De tre översättningarna av partier ur Erikslegenden som presenteras i *HTF* 99 (2014:4) och som alla motsäger Heikkiläs hypotes är avfattade av framstående medeltidsforskare. Hans Aili är professor emeritus i latin vid Stockholms universitet med medeltidslatinet som en av sina specialiteter och har bl.a. utgivit textkritiska editioner av den Heliga Birgittas revelationer. Toni Schmid var å sin sida en framstående medeltidsforskare i Sverige. Medeltidshistorikern Jalmari Jaakkola åter

2. Toni Schmid's översättning finns i Dick Harrison, *Norstedts Sveriges historia 600–1350* (Stockholm 2009), s. 180, och i not nr 43 i *HTF* 98 (2013:3) har Mikko Heikkilä en hänvisning till just denna sida. Hans Ailis översättning finns i Hans Aili, Olle Ferm & Helmer Gustavsson (red.), *Röster från svensk medeltid. Latinska texter i original och översättning* (Stockholm 1990), s. 98–99, och i noterna nr 69, 104 och 152 i nämnda arbete hänvisar Heikkilä till dessa sidor.

har i sin doktorsavhandling ägnat Erikslegenden en specialundersökning.³

Av de båda svenska tolkningarna följer Hans Ailis översättning troget förlagan och har följande lydelse: ”När därför folket kallats samman – det som återstod av det – fick deras land fred, Kristi tro förkunnades, det stora flertalet blev döpta, kyrkor grundades och den helige biskop Henrik, som nämnts tidigare, insattes där som biskop (senare kröntes han där med martyrkronan), präster tillsattes och allt annat ordnades som hör till den kristna kulturen; till sist återvände kungen till Sverige med sin stålande seger.”⁴ För att de av Heikkilä anförda textpartierna ska kunna användas som stöd för hans hypotes, måste Hans Ailis tolkning således vederläggas med nyttjande av filologisk metodik, och detta försöker Heikkilä inte ens göra.

De för Heikkiläs hypotes centrala partierna i Henrikslegenden har emellertid inom finskspråkig historieskrivning översatts på ett varierande sätt. Det verkar ha uppstått två olika skolor i detta avseende. Å ena sidan har vi översättningar där texten ”Quibus [scil. inimicis] potenter fidei Christi et suo subiugatis dominio, baptizatis plurimis et fundatis in partibus illis ecclesiis, ad Sveciam cum gloriosa victoria remeavit”, översatts på så sätt att Erik inte utför några prästerliga/biskopliga förrättningar. Antingen används i översättningarna rent passiva uttryck eller så initieras de prästerliga/biskopliga handlingarna av kungen utan att han själv medverkar i handlingarna.⁵

-
3. Rörande Hans Aili, se Institutionen för franska, italienska och klassiska språk vid Romanska och klassiska institutionen. Stockholms universitet, <http://www.fraitaklass.su.se>; Jan Brunius, ’Schmid, Antonie (Toni) Elisabeth Magdalena’, *Svenskt biografiskt lexikon* 31 (Stockholm 2000–2002), s. 577–582; Jalmari Jaakkola, *Pyhän Eerikin pyhi-mystraditionin, kultin ja legendan synty*, Historiallisia tutkimuksia IV:1 (Helsinki 1922), där de aktuella partierna i avhandlingen återges s. 234 och 294–295, dock utan någon översättning.
 4. Aili et al. (red.), *Röster från svensk medeltid*, s. 98–99.
 5. I sin brett anlagda populärvetenskapliga framställning 1927 om Finlands historia återger Einar W. Juvelius (Juva) de ovan anförda latinska formuleringarna på följande sätt: ”Kun hän oli sotavoimalla taivuttanut heidät kristinuskoon ja valtansa alaisuuteen, kastattanut heistä suuren osan sekä rakennuttanut heidän maahansa kirkkoja, palasi hän kunniakkaan voiton saaneena Ruotsiin.” (”Sedan han [Erik] med krigsmakt förmått dem att anta den kristna tron och att ge sig under sitt valde, lätit döpa en stor mängd av dem och lätit bygga kyrkor i deras land, återvände han efter att ha vunnit en ärofyll seger till Sverige.” Einar W. Juvelius, *Suomen kansan aikakirjat* I, femte upplagan (Helsinki 1932), s. 208. I en populärt hållen framställning om Finlands kyrkohistoria av Simo Heininen och Markku Heikkilä ingår följande översättning: ”Kun nämä oli

Å andra sidan finns det en tolkningstradition som låter Erik den Helige personligen utföra prästerliga/ biskopliga förrättningar i Finland.⁶ Till denna tolkningstradition ansluter sig även Tuomas Heikkilä i sin auktoritativa undersökning av Henrikslegenden.⁷ Översättningar av detta slag skulle sålunda stöda hypotesen om Erik som både kung och biskop.

Den adekvata tolkningen av de ablativus absolutus-konstruktioner med particip perfektum i Henrikslegenden, som omtalar döpande och byggande av kyrkor, bör emellertid liksom i fråga om Erikslegenden, där samma formuleringar förekommer, ges en passiv innebörd med tanke på Erik den Heliges deltagande, i enlighet med Toni Schmidts och Hans Ailis tolkningar, framför allt i enlighet med Ailis tolkning. Det finns nämligen inga sådana faktorer i Henrikslegenden som nödvändigtvis skulle ge de aktuella formuleringarna en aktiv innebörd med Erik själv förrättande biskopliga funktioner.

Mikko Heikkilä har inte presenterat bevis som är ägnade att falsifiera de tolkningar av Erikslegendens och Henrikslegendens ablativus absolutus-konstruktioner innehållande particip perfektum vilka ger dessa formuleringar en passiv innebörd. Dessa formuleringar i Eriks- och Henrikslegenderna kan således inte ge något som helst stöd för

voimallisesti pakotettu Kristuksen uskoon ja kuninkaan vallan alaisuuteen ja kun suuri joukko heitä oli kastettu ja niille seuduille perustettu kirkkoja, palasi Eerik kunniakkaana voittajana Ruotsiin” ("När dessa med makt blivit tvingade att anta Kristi tro och att underkasta sig konungens väld och när en stor mängd av dem blivit döpta och kyrkor blivit anlagda i de trakterna, återvände Erik som en ärofull segrare till Sverige"), Simo Heininen & Markku Heikkilä, *Suomen kirkkohistoria* (Helsinki 1996), s. 15.

6. Kyrkohistorikern Aarno Maliniemi presenterade 1930 följande tolkning: "Voimallisesti pakotettuaan nämä Kristuksen uskoon ja oman valtansa alaisuuteen sekä kastettuaan heitä suuren joukon ja perustettuaan niihin seutuihin kirkkoja hän palasi Ruotsiin kunniakkaana voittajana." ("Efter att med maktmedel ha tvingat dem att anta Kristi tro och att underkasta sig hans eget väld samt efter att ha döpt en talrik skara av dem och efter att ha anlagt kyrkor i de trakterna, återvände han [d.v.s. Erik] till Sverige som en ärofull segrare"). E.N. Setälä, V. Tarkiainen, Vihtori Laurila (toim.), *Suomen kansalliskirjallisuus IV* (Helsinki 1930), s. 12; denna översättning har accepterats av Martti Haavio i *Piispa Henrik ja Lalli. Piispa Henrikin surmanvirren historiaa* (Porvoo 1948), s. 52. I den nyaste framställningen av Finlands kulturhistoria ansluter sig Tuomas M.S. Lehtonen till Maliniemis översättning med vissa omformuleringar och utelämnande av det textparti där döpanDET och byggandet av kyrkor ingår. Tuomas M.S. Lehtonen, 'Suomi, Ruotsi ja läntinen kirkko', Tuomas M.S. Lehtonen & Timo Joutisvuo (toim.), *Suomen kulttuurihistoria 1* (Helsinki 2002), s. 85.
7. Tuomas Heikkiläs översättningar är återgivna i Eljas Orrman, "Om S:t Erik och S:t Henrik", *HTF* 99 (2014:4), s. 456 not 10.

Heikkiläs slutsats att ”[i] både Erikslegenden och i Henrikslegenden finns det överraskande – och enligt min mening avgörande – hittills oupptäckt evidens för att Erik var biskop (Henrik)”.⁸ Således kan de här behandlade textpartierna i båda legenderna inte användas som bevis för giltigheten av Heikkiläs hypotes om Erik den Helige och S:t Henrik som samma person.

Eljas Orrman

Diskussionen är härmed avslutad. *Redaktionen.*

8. Mikko Heikkilä, ”Sanctus (H)e(n)ricus rex Suetieae et sanctus episcopus Henricus Upsalensis – en och samme engelskfödde man?”, *HTF* 98 (2013:3), s. 366.

Historiska föreningen 2014

Historiska föreningens verksamhet har under det hundraade verksamhetsåret 2014 fortgått enligt tidigare riktlinjer, men föreningen har även uppmärksammat sitt hundraårsjubileum med olika välbesökta programtillfällen. *Historisk Tidskrift för Finland* utkom med sin nittionionde årgång. Föreningen har under året sammanträtt till två möten samt nio programtillfällen. Styrelsen har sammanträtt sex gånger till ordinarie möten. Deltagarantalet vid föreningens möten och program har varierat mellan 11 och 250 personer med ett medeltal på drygt 57 personer (knappt 27 personer föregående år). Medeltal på ordinarie programverksamhet organiserat av föreningen (Armfelt-seminarium och 100-årsseminariet inte inräknade) var 27 personer.

Möten

Vårmeetinget hölls 27.4.2014

Höstmötinget hölls 26.11.2014

Seminarier, föredrag och övriga program

- 8.2 Föreningen arrangerade det svenska programmet under Finska historiedagarna XV i Lahtis. Programblocket arrangerades under rubriken *1914: Det stora brytningsåret*. Programmet öppnades av föreningens ordförande, docent Peter Stadius. Föredragshållare var fil.dr Annette Forsén med "Tyskland och Finland 1914", fil.dr Anders Ahlbäck med "Unga arga män: Jägarrörelsen och ny manlighet 1914", professor Matti Klinge med "Pessimism och aktivism inför det stora kriget", fil.dr Kristina Ranki med "År 1914 ur general Gustaf Mannerheims perspektiv", professor Torbjörn Nilsson med "Gustaf V:s borggårdstal som historisk vändpunkt i Sveriges historia" och docent Peter Stadius med "Det nordiska trekungamötinget i Malmö 1914 och neutralitetspolitiken". (75 personer)
- 6.3 Föredragsafton och museibesök på Villa Gyllenberg. Kvällen inledes med föredrag av Gunnar Mickwitz-pristagaren fil.mag. Lotta Nylund under rubriken "Naturalismens problematik. C. G. Estlanders, J. J. Tikkanens och Helena Westermarcks utsagor om konsten åren 1879–1886". Därefter besöktes utställningen *Pärlor – samling Wulff*. (22 personer)

- 27.3 Föreningens vårmöte på Riksarkivet. (14 personer)
Besök på Riksarkivets utställning ”Storfurstendömet Finlands framtida välgång – Lantdagen 1863–1864”. Utställningen presenterades av forskare, fil.mag. Pertti Hakala. (25 personer)
- 22.4 Föreningens hundraårsdag firades med en programafton på födel-seorten, Nylands Nation. Hedersmedlemmen, professor emeritus Max Engman talade under rubriken ”P. O. von Törne och hans tid”. Efter föredraget bekantade föreningen sig med konstsamlingarna i Vikingasalen, som presenterades av ordföranden i Nationens konstutskott, föreningens ekonom fil.mag. Michaela Bränn. (40 personer)
- 3.6 Musei- och föredragsafton på Hertonäs gård. Kvällen inleddes med en guidad tur i Hertonäs gårds museum och park. Därefter följde ett miniseminarium kring temat *För nyttan och fäderneslandet – Finska hushållningssällskapet och Finlands röst*. Föredragshållare var fil.dr Jani Marjanen med ”Finska hushållningssällskapet som representant för finska intressen under svenska tiden” och fil.mag. Maren Jonasson med ”Allmänna lantbruksmöten som substitut för lantdagen före 1863”. (16 personer)
- 9.9 Jubileumsseminarium *Statsmannen Armfelt och Finland – Ett seminarium till minnet av G. M. Armfelt och hans insats för Finland* på Riddarhuset. Seminariet öppnades av professor Kari Teräs och statssekreterare O.P. Heinonen. Festtalare var professor emeritus Matti Klinge. Seminariets första del avslutades med en paneldiskussion om G.M. Armfelts betydelse. Diskussionen leddes av professor Petri Karonen. Deltagare var professor Päiviö Tommila, pol.dr Sinikka Salo, fil.dr Kati Katajisto och ambassadör Harry Helenius. Seminariets andra del bestod av föredrag: docent Jyrki Paaskoski med ”Armfelt ja Vanhan Suomen liittäminen suuruhtina-kuntaan”, professor Vadim Roginski med ”Rysk undersåte och finsk patriot”, fil.dr h.c. Rainer Knapas med ”Armfelt yliopiston kanslerina 1812–1814” samt fil.mag. Magdalena af Hällström med ”Gustaf Mauritz Armfelts jordfästning och hans sista färd den 9 september 1814”. Seminariet avslutades av föreningens ordförande docent Peter Stadius. Arrangörer var Historiska föreningen i Finland, Suomen Historiallinen Seura och Släktföreningen Rotkirch. Seminariet understöddes av Niilo Helanderin Säätiö. (250 personer)

- 24.9 Guidad rundtur på Konstmuseet Sinebrychoffs utställning *Pehr Hilleström – 1700-talet i blickpunkten* under fil.mag. Lotta Nylunds ledning. (22 personer)
- 18.10 Historiska föreningens 100-årsjubileum. Jubileet uppmärksammades med ett seminarium på Ständerhuset om hur Finlands historia har tolkats ur olika språkliga, ideologiska och rumsliga perspektiv. Seminariet öppnades av föreningens ordförande, docent Peter Stadius. Under rubriken ”Vad var ’Finland’ före 1809?” talade professor Nils Erik Villstrand, docent Jonas Nordin och docent Anu Lahtinen. Under rubriken ”Har Finlands historia skrivits på olika sätt på svenska respektive finska?” talade professor Henrik Meinander, professor Ilkka Nummela och universitetslektor Derek Fewster. Under rubriken ”Att skriva Finlands historia från ett utländskt perspektiv” talade professor Jason Lavery, docent Mary Hilson och fil.dr. Michael Jonas. Under seminariet tilldelades Helsingfors stadsmuseum det sjunde Gösta Mickwitzpriset. (127 personer) Efter seminariet följde en jubileumsbankett för föreningens medlemmar och inbjudna gäster på restaurang Tekniskas salar vid Eriksgatan 2. (63 personer)
- 26.11 Föreningens höstmöte på Vetenskapernas hus. (11 personer)
- Föredrag av fil.dr. Kasper Kepsu som talade utgående från sin doktorsavhandling under rubriken ”Den besvärliga provinsen: Svenska Ingermanland under sent 1600-tal”. (20 personer)

Medlemmar

Föreningens medlemsantal var vid verksamhetsårets utgång 2 hedersmedlemmar, 267 aktiva och 105 understödande medlemmar. Totalt 374 medlemmar (371 år 2013).

Medlemsavgiften

Årsavgiften för aktiv och understödande medlem var 40 euro. Den sänkta avgiften för studerande medlemmar var 25 euro. För medlemmar av samma hushåll var årsavgiften 20 euro.

Styrelsen

Föreningens styrelse har haft följande sammansättning: ordförande docent Peter Stadius, vice ordförande fil.dr Aapo Roselius, ledamot (ekonom) fil.mag. Michaela Bränn, ledamot (sekreterare) fil.mag. Sophie Holm, ledamot fil.mag. Magdalena af Hällström, ledamot fil.mag. Mikael Nyholm, ledamot fil.mag. Lotta Nylund.

Revisorer har varit dipl.ekon. CGR Eva Bruun, med en av Revisorernas Ab Ernst & Young utsedd personlig suppleant och fil.mag. Pertti Hakala, med fil.dr Minna Sarantola-Weiss som suppleant.

Fonden till Gunnar Mickwitz minne

Ur fondens medel utdelas, i enlighet med dess stadgar, Gunnar Mickwitz-priset till en ung forskare ur Historiska föreningens led. Prisets storlek är 1 000 euro. Priskommittén för läsåret 2013–2014 hade följande sammansättning: professor Henrik Meinander, docent Peter Stadius, fil.dr Jani Marjanen och fil.mag. Julia Dahlberg.

Det tjuogoandra Gunnar Mickwitz-priset utdelades till fil.mag. Jonathan Lagerquist för avhandlingen pro gradu *The Defense of "an Unconcionable Experimentation with Ignorance"; The Legal Battle over Public Education in Prince Edward County Virginia, 1959–1964*. Priset utdelades den 4 december 2014 av kansler Thomas Wilhelmsson under en ceremoni vid Helsingfors universitet, i närvaro av representanter för den svenska lärostolen, priskommittén, representanter för föreningen och pristagarens gäster (12 personer).

Bröderna Gösta och Gunnar Mickwitz fond för historisk och ekonomisk-historisk vetenskap

Ur fondens medel utdelas, i enlighet med dess stadgar, Gösta Mickwitz-priset till en person eller organisation som på ett bemärkt sätt bidragit till att upprätthålla ett levande intresse för historia och historieforskning. Prisets storlek var 2 000 euro. Priskommittén för år 2014 hade följande sammansättning: fil.dr Aapo Roselius (ordförande), docent Lars-Folke Landgrén (självskriven som ansvarig redaktör för *Historisk Tidskrift för Finland*) och docent Peter Stadius.

Det sjunde Gösta Mickwitz-priset tillföll Helsingfors stadsmuseum. Priset utdelades i samband med föreningens 100-årsjubileumsseminarium, som samtidigt var det sjunde Gösta Mickwitz-seminariet, den 18 oktober 2014 på Ständerhuset.

Historisk Tidskrift för Finland

Tidskriftens redaktion har under året bestått av ansvarige redaktören, docent Lars-Folke Landgrén samt redaktionssekreterarna fil.mag. Jens Grandell och fil.dr Jennica Thylin-Klaus. Tidskriftens skattmästare har varit fil.mag. Michaela Bränn. Skattmästaren har ansvarat för tidskriftens kansliärenden.

Tidskriftens nittionionde årgång omfattade fyra nummer om sammanlagt 560 sidor (524 sidor år 2013).

Innehållet fördelade sig på 9 uppsatser, 1 inledning, 3 översikter, 3 rapporter från fältet och 1 diskussionsinlägg. Under rubriken ”Granskningar” ingick 19 bidrag. Av samtliga 36 bidrag var 21 författade av män, 15 av kvinnor. Sammanlagt medverkade 31 forskare i årgången med ett eller flera bidrag. 5 bidrag var översatta från finskan. Upplagan uppgick till 700 exemplar (800 för 2014:4).

Utgivningen av tidskriften har främst finansierats genom anslag av Vetenskapliga samfundens delegation och av Svenska litteratursällskapet i Finland. För översättningskostnader fick tidskriften ett anslag från Informationscentralen för Finlands litteratur (FILI)/Delegationen för den svenska litteraturens främjande.

Föreningens och tidskriftens webbplatser

Adresserna till föreningens och tidskriftens webbplatser är www.historiskaforeningen.fi och www.historisktidskrift.fi.

Historiska föreningen och *Historisk Tidskrift för Finland* finns även på Facebook.

Nina Johansson

Historiska samfundet i Åbo r.f.

Styrelsens berättelse över verksamheten 2014

Samfundets årsmöte hölls den 10 mars. Sju personer närvarade.

Följande styrelse valdes för år 2014:

Ordförande: fil.dr Laura Hollsten

Viceordförande: fil.mag. Mats Wickström

Styrelsemedlemmar: fil.mag. Miriam Rönnqvist, fil.mag. Robert Lindberg och fil.mag. Janne Väistö. Verksamhetsgranskare: Johan Nikula och Harriet Klåvus. Revisorssuppleant: Stefan Norrgård.

Fil.mag. Robert Lindberg har verkat som sekreterare och fil.mag. Miriam Rönnqvist har varit kassör.

Medlemsavgiften för år 2014 fastställdes till 5 euro för studerande och till 10 euro för övriga.

Samfundet hade vid utgången av år 2014 16 medlemmar och två hedersmedlemmar.

Under året 2014 har Historiska samfundet haft följande verksamhet:

- Den 10 mars hölls i samband med årsmötet ett föredrag av professor Pirjo Markkola med anknytning till den postuma utgivningen av Susanne Lindgrens bok *Traditionens makt. Giftermål, familjestruktur och livsmiljö i inflyttarstaden Helsingfors 1870–1910*.
- Den 1 april höll styrelsen sitt konstituerande möte i rum D114 i Arken.
- Den 12 maj höll docent Martina Björklund, språkvetare, docent och forskningsledare för ryska språket och litteraturen vid Åbo Akademi ett föredrag med rubriken ”Peter den stores brev från Finland somrarna 1713 och 1714” i auditorium Radiatorn i Arken.
- Den 22 september gick Historiska samfundet under Kalkmännaren Johan Nikulas ledning på en Pehr Kalm-promenad i akademikvarteret. P.g.a. regn besågs endast Kalms trädgård i all hast. Därefter förflyttade sig promenaddeltagarna till auditorium Traktorn i Arken för vidare fördjupning i Pehr Kalms liv.

Samfundets föredragstillfällen har lockat såväl medlemmar som andra intresserade.

Mats Wickström

Nytt arkivmaterial på SLS

Svenska litteratursällskapets arkiv har under året 2014 mottagit följande historiska och litteraturhistoriska material som donationer och depositioner:

Alftan, Erik (1908–1995), dipl. ing., textilexpert, författare och *Alftan, Doris* f. Ek (1910–2006), lärare; Erik Alftans dagböcker, kalendrar, rese-rapporter, brev. Brev till Doris Alftan till Signe Ek. Tillägg.

Alftan, Robert (f. 1940), författare; manuskript och anteckningar. Tillägg.

Aminoff, släktföreningen; handlingar som gäller olika medlemmar av släkten, manuskript, anteckningar, brev, tidningsurklipp, handlingar som gäller släktmöten, fotografier, artiklar. Tillägg.

Barbro Boldts material rörande projektet Kvinnliga författare; mötesprotokoll, biografiskt material, korrespondens, korrektur, urklipp.

Boucht, Birgitta (f. 1940), författare, översättare, redaktör; manuskript, korrespondens, personliga handlingar, handlingar rörande kvinnliga författare, seminarier, resor, författarturnéer, fredsrörelsen, feministiska rörelsen, Boklaget. Handlingar rörande Karin Pihlström. Tillägg.

Edith Södergran-sällskapet (gr. 1984); bokföring, möteshandlingar 2006–2014, medlemsbrev, artiklar, fotografier, musik, filmer. Tillägg.

Hugo Bergroth-sällskapet (gr. 1992); handlingar gällande sällskapets verksamhet (bl.a. Språkvårdsdagen), medlemmar, ekonomi etc. Stadgar, protokoll, korrespondens från ca 1997–2003. Tillägg.

K. H. Renlunds stiftelse (gr. 1915); memorandum, balansbok, protokoll. Tillägg.

von Kraemer, Elin (1906–2000), journalist, teaterrecensent; fotografier, personliga handlingar, gästbok 1928–1996, handlingar rörande Wilhelm von Kraemer, Elin von Kraemer, Mary von Kraemer, Walfrid von Kraemer, Lilli von Kraemer, Carl Robert von Kraemer. Tillägg.

Langensköld, Greta (1889–1975), författare, lärare; dagbok 1901–1917, artiklar, anteckningar. Tillägg.

Laurén, Beatrice (1911–2000), lärare; diktmanuskript, genealogica m.m.

Lindqvist, Anders G. (f. 1931), författare; manuskript till tal och föredrag, debattinlägg, kampanjmaterial, tal och pressmeddelanden rörande riksdags- och Folktingsval.

- Schybergson, släkten*; handlingar rörande Gunnar Mickwitz (1906–1940), Gösta Mickwitz (1917–2003) och Tore Mickwitz (1919–1940), korrespondens, tryckalster, personliga handlingar, fotografier. Tillägg.
- Släkten Standertskjöld's biografi*; material i anslutning till släktbiografin. Tillägg.
- Smirnoff, Karin* (1880–1973), författare; handlingar med anknytning till Karin Smirnoff f. Strindberg samt hennes dotter Karin Strindberg f. Smirnoff (1914–1993), brev, anteckningsböcker, reseanteckningar, dagbok, annotationsalmanackor, fotografier.
- Stenius, Göran* (1909–2000), författare, ambassadråd, professor och Stenius, Lisbeth f. Grotenfelt (1914–2001); anteckningar bl.a. om Villa Lante. Tillägg.
- Ståhlberg, Karl Emil* (1862–1919), fotograf, filmpionjär och Ståhlberg, Sonja f. Gerasimova (1875–1943); familjefotografier, brev, telegram, minnes- och glansbildsalbum, gästböcker, Sonja Ståhlbergs nothäften för piano, släktutredningar, artiklar och urklipp. Tillägg.
- Svenska Klubben*; styrelse-, förvaltnings- och årsmötesprotokoll 2010–2011. Urklipp, inventarieförteckning, program, kopior av protokoll, bokslut och verksamhetsberättelser samt stadgar och ordningsregler, möteskallelser och medlemsförteckningar från 1970-talet. Tillägg.
- Thodén, Kurt* (1907–1979), lärare; anteckningar från ett kuratorsval i Österbotten. Tillägg.
- Tyrgilsmuseet*; Fotografier. Tillägg.
- Ulfåsa Älgar* (gr. 1963); anteckningar gällande lärare i Zilliacuska skolan. Tillägg.
- Westman, Edmund* (1900–1994), lärare och *Westman, Karin* f. Kyrklund (1897–1972), rektor; handlingar med anknytning till Karin Westmans material gällande Heurlinska skolan i Åbo, manuskript, dagböcker, almanackor, fotografier, urklippsböcker, noter.

Maria Miiinalainen

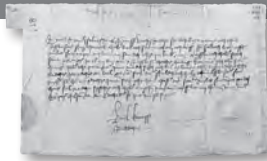
Medarbetare i detta nummer:

Sofia Aittomaa, fil.mag., doktorand, Åbo Akademi; *Göran Anderberg*, fil.lic., f.d. lektor, Kungälv; *Mikko Heikkilä*, fil.dr, forskare, Tammerfors universitet; *Markus Hiekkänen*, professor, Åbo; *Nina Johansson*, fil.mag., doktorand, Helsingfors universitet; *Lars-Folke Landgrén*, docent, direktör, Helsingfors universitet; *Maria Miinalainen*, arkivarie, Svenska litteratursällskapet i Finland; *Eljas Orrman*, professor, f.d. arkivråd, Helsingfors; *Per Sörlin*, professor, Mittuniversitetet, Östersund; *Nils Erik Villstrand*, professor, Åbo Akademi; *Mats Wickström*, fil.dr, forskare, Åbo Akademi.

Pärbild: Det första numret av *Historisk Tidskrift för Finland* 1916.

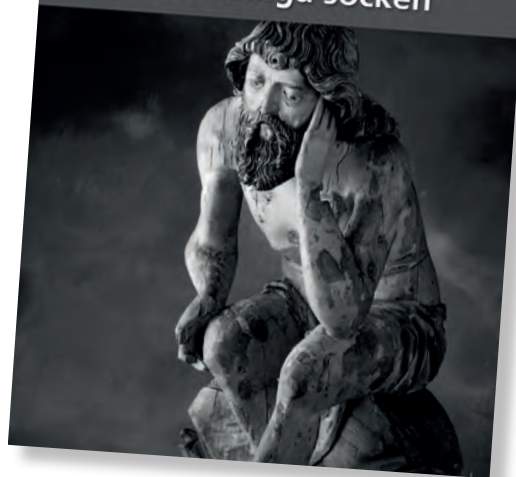

Medeltiden i Vanda och Helsinga socken

Tapio Salminen

Medeltiden i Vanda och Helsinga socken

Förgången tid utmed den nyländska kusten från 1300-talet fram till 1550-talet. Ett rikligt illustrerat verk om Vandabornas liv och öden under medeltiden.

Tapio Salminen
Medeltiden i Vanda och Helsinga socken
648 s. ISBN 978-952-443-489-8. Utgivare Vanda stad.

Till salu i bokhandlarna, Vanda stadsmuseum och på stadens samserviceställen.

Historisk Tidskrift för Finland 2015:1

- 1 Lars-Folke Landgrén, *Historisk Tidskrift för Finland*
- 4 Sofia Aittomaa, *Kejsarinnans sten. Från lojalism via revolutionsyra och nationalism till rehabilitering*

Översikter och meddelanden

- 44 Göran Anderberg, *Till frågan om varför Gustav III gick i krig mot Ryssland*
- 67 Lars-Folke Landgrén, *Finlands grafiska industri och inbördeskriget 1918*

Granskningar

- 85 Jyrki Knuutila, *Soturi, kuningas ja pyhimys. Pyhän Olavin kultti osana kristillistymistä Suomessa 1200-luvulta 1500-luvun puoliväliin*. Av Markus Hiekkänen
- 88 Seppo Aalto, *Krigsstaden. Helsingfors Gammelstads historia 1550–1639*. Av Lars-Folke Landgrén
- 94 Kasper Kepsu, *Den besvärliga provinsen. Reduktion, skattearrendering och bondeoroligheter i det svenska Ingermanland under slutet av 1600-talet*. Av Nils Erik Villstrand
- 100 Arja Rantanen, *Pennförare i periferin. Österbottniska sockenskrivare 1721–1868*. Av Per Sörlin

Diskussion

- 108 Mera om S:t Erik och S:t Henrik – svar på Eljas Orrmans diskussionsinlägg. Av Mikko Heikkilä
- 111 Ytterligare om S:t Erik och S:t Henrik – svar till Mikko Heikkilä. Av Eljas Orrman

Från fältet

- 116 Historiska föreningen 2014. Av Nina Johansson
- 121 Historiska samfundet i Åbo 2014. Av Mats Wickström
- 122 Nytt arkivmaterial på SLS. Av Maria Miinalainen

HISTORISKA

FÖRENINGEN

Historisk Tidskrift för Finland www.historisktidskrift.fi

Redaktionens adress: Historisk Tidskrift för Finland c/o Vetenskapernas hus, Kyrkogatan 6, 00170 Helsingfors. **Prenumerationspris 2015:** 40,00 €. För beställningar till utlandet tillkommer 5,00 €. **Lösnummerpris:** 15,00 €. Försäljning: Akademiska bokhandeln i Helsingfors och Åbo, Vetenskapsbokhandeln i Helsingfors (Snellmangatan 13), Gaudeamus Kirja & Kahvi samt genom redaktionen. **ISSN:** 0046-7596
Tryck: Oy Fram Ab, Vasa 2015